

A halftone image of a military-style jacket, possibly a Soviet or Russian uniform, with a red waistband. The jacket is olive green and has several buttons down the front. The image is rendered in a black and white halftone pattern.

Норман М. Наймарк

ГЕНОЦИДИ
СТАЛІНА

Norman M. Naimark

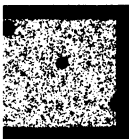
STALIN'S GENOCIDES

Princeton & Oxford

Princeton University Press

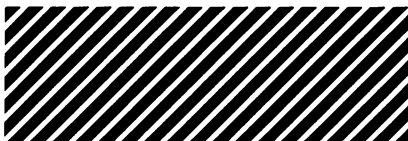
2010

Норман М. Наймарк
**ГЕНОЦИДИ
СТАЛІНА**

Переклад з англійської
Василя Старка

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Київ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2011

УДК 94(477):[314.113:341.485]"193"

ББК 63.3(4Укр)615-4

Н46

Основна мета книжки «Геноциди Сталіна», за словами її автора, відомого американського історика, професора Нормана М. Наймарка, — «обґрунтувати кваліфікацію Сталінових масових убивств у 1930-х роках як геноциду», адже правління Сталіна призвело до загибелі мільйонів невинних людей, що їх було розстріляно, заморено голодом, замучено на смерть у в'язницях чи на засланні.

Видання починається з розгляду питань довкола походження та вживання терміна «геноцид» у міжнародній правовій практиці, зокрема висвітлено історію створення та ухвалення «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Автор розглядає формування Сталіна як народодобивці; конкретні епізоди масових убивств у 1930-х роках (розкуркулення, голод в Україні 1932–1933 років, нищівні кампанії проти неросійських народів); Великий терор 1937–1938 років; проблему порівняння нацистських і радянських злочинів. Вважаючи питання геноциду важливим для українців, Н. Наймарк сподівається, що «ця книжка допоможе їм ясніше усвідомити його динаміку».

Переклад здійснено за виданням:

Naimark, Norman M. (2010)

Stalin's Genocides Princeton & Oxford: Princeton University Press

© Princeton University Press, 2010

Науковий редактор

докт. істор. наук *Ю. І. Шаповал*

Видано за сприяння

Відділу преси, освіти та культури

Посольства США в Україні

та Української Федерації

Америки

© Норман М. Наймарк, 2011

© Остапов О. Я., художнє оформлення, 2011

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011

ISBN 978-966-518-565-9

Передмова до українського видання	6
Подяка	9
Вступ	11
1. Питання геноциду	22
2. Формування народобивці	34
3. Розкуркулення	50
4. Голодомор	64
5. Винищення націй	71
6. Великий терор	85
7. Злочини Сталіна й Гітлера	101
Висновки	109
Примітки	115
Показчик	127

З багатьох причин я радий, що книжку «Геноциди Сталіна» перекладено українською і її видає Видавничий дім всесвітньо відомої Києво-Могилянської академії. По-перше, історія кривавої політики радянського режиму в 1930-х роках тісно пов'язана з Україною, її унікальним місцем у російській та радянській імперіях і ключовим геостратегічним положенням між Москвою й центральною частиною Росії з одного боку й Польщею з іншого. Неможливо зрозуміти репресії 1930-х років і «націоналізацію» масових вбивств (перехід від «класової» до «національної» ознаки наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років) без вивчення центральної ролі України та українців у цьому процесі. По-друге, ключова роль Сталіна в геноцидній політиці 1930-х років та його антагоністичне – можна сказати, українофобське – ставлення до політики, історії й культури Української Радянської Соціалістичної Республіки та її народу, а надто українських селян, – це невіддільна частина історії геноциду в Радянському Союзі.

Остання й найважливіша причина – жахливі страждання українців, які лише частково відбиває лік жертв (3–5 млн чоловіків, жінок і дітей загинули в Голодоморі 1932–1933 років), вимагають відкритої й відвертої розмови про них. Деякі історики вважають, що націям слід забути заподіяне їм у минулому зло, примиритися в такий спосіб із колишніми гнобителями і жити далі нормальним життям. Я дотримуюся іншого погляду: без чіткого розуміння й визнання минулих подій – геноциду, етнічних чисток та переслідування – примирення й прощення неможливі. Отож, першим важливим кроком до поліпшення відносин між Україною й Росією має стати сприяння, як у Москві, так і в Києві, інтенсивним дослідженням та відкритим обговоренням голоду 1932–1933 років, щоб таким чином покласти край непорозумінням щодо

цих подій і створити належний контекст для прощення. Росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна. Натомість, якщо відверто розібратися з геноцидною політикою голоду в Україні, це принесе чимало вагомих соціальних, політичних та психологічних переваг. Погляньте на позитивний приклад німців і євреїв та негативний вірменів і турків: неможливо дійти згоди щодо теперішнього, якщо немає спільної готовності визнати минуле в його цілісності.

Питання геноциду, звісно, важливе для українців, і я сподіваюсь, що ця книжка допоможе їм ясніше усвідомити його динаміку. Як українцям, напевне, відомо, польський юрист єврейського походження Рафаель (Рафал) Лемкін, який створив термін «геноцид» у 1944 році, говорив і писав у 1950-х роках про голод в Україні як чіткий приклад радянського геноциду. Внаслідок лобювання, переважно з боку СРСР, «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнята ООН у грудні 1948 року, обмежила визначення геноциду расовими, релігійними, національними та етнічними групами. Вилучення соціальних та політичних груп із формулювання цієї дефініції ускладнило визнання голодомору в Україні, який, без сумніву, був скерований проти українських селян в Україні та на півночі Кубані (хоча голод забрав життя українців і представників інших національностей також в інших частинах СРСР), геноцидом. Власне кажучи, важко відділити погляди Сталіна на українських селян від національного чи соціального питання. У сприйнятті Сталіна, Кагановича й іже з ними опір українських селян колективізації означав, що вони були класовими ворогами, а наполегливе прагнення зберегти культурну, мовну та релігійну ідентичність – ще й «націоналістичними». Таке поєднання несло їм смертельну небезпеку. Коли внаслідок неефективних кампаній колективізації та розкуркулення по всьому Радянському Союзу поширився голод, уряд не доклав жодних зусиль, щоб полегшити страждання українських селян (хоча селянам в інших регіонах допомогу надали). Навпаки, було вжито всіх можливих заходів, щоб не дати змоги українським селянам шукати

засобів до існування у своїй місцевості, в містах, інших регіонах Радянського Союзу. Наслідки були вкрай трагічні: голод, хвороби, повсюдні страждання, людоїдство та страшна смерть.

У повісті «Все тече», написаній в середині 1950-х років, але опублікованій значно пізніше, Василь Гроссман раз-по-раз вертається до страждань українців й пише про опухлі тіла та «ноги як подушки». Особливо його вразили жахливі умови дітей. «Бачив ти, в газеті друкували – діти в німецьких таборах? Однакові: голови, як ядра, важкі, пії тонкі, як у лелек, на руках і ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить». Автор пише про їхні жаскі обличчя та нелюдські очі й запитує вустами героя: «Товаришу Сталін, Боже мій, бачив ти ці очі? Може бути, що й справді він не знав». Але допомоги не було, хоча в людей не лишилось геть нічого їстівного. «Невже відмовився Сталін від людей? На таке страшне вбивство пішов. Адже хліб у Сталіна був. Значить, навмисне вбивали голодною смертю людей. Не хотіли дітям допомогти. ... Невже, думаю, хліб до зернини відібрав, а потім убив людей голодом. Ні, не може такого бути! А потім думаю: було, було! І відразу ж – ні, не могло такого бути!»¹

Протягом багатьох років науковці й аналітики, подібно до Гроссмана, коливалися між різними поглядами на Голодомор. На Заході вперше чітко й недвозначно висвітлив цю тему Роберт Конквест у книжці «Жнива скорботи»². Сталін таки знав, а терор голодом таки мав на меті знищити українців. Тепер, коли стали доступні нові документи з українських та російських архівів, зібрано широку доказову базу, яка чітко засвідчує: Сталін та його поплічники знали про терор голодом, а Сталін ще й зумисне дозволив голоду винищити непомірно велику кількість українських селян і використав його як зброю помсти за злочини, що їх нібито скоїли ці невинні люди, – а отже вчинив геноцид.

¹ Grossman V. Everything Flows. Trans. by Robert and Elizabeth Chandler. – New York: New York Review Books, 2009. – С. 130–131.

² Conquest R. Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York: Oxford University Press, 1986.

Ця праця постала з тривалого дослідження історії геноциду й інтерпретації особи Сталіна та його злочинів у контексті цієї історії. Я розглянув деякі проблеми з цього кола на низці конференцій та симпозіумів, що сприяло розвитку моєї концепції. Хочу, зокрема, згадати низку семінарів, що їх проводить на честь Джона Сосра Фундація Ендрю Меллона. Спільно з Рональдом Суні я зорганізував з цієї серії семінари про масові вбивства, які відбулися в Центрі перспективних досліджень у біоевіористичних науках (Стенфорд). Слід згадати й конференцію на тему тоталітаризму, що її ініціював журнал «Телос», а провів у Стенфорді Рассел Берман, і конференцію на честь Роберта Конквеста в Американському інституті підприємництва (організатор Пол Голландер). Я також вдячний колегам, які висловили зауваги до цієї праці на семінарі «Гітлер–Сталін» в Єйлі (голова Тимоті Снайдер) та на турецько-вірменському науковому семінарі в Берклі (голова Жерард Лібаридіан). Коментарі та критика учасників цих конференцій та зустрічей надзвичайно допомогли мені увиразити власний погляд на Сталіна та питання геноциду. Вислідом обговорення стали кілька опублікованих есеїв, а ця книжка спирається на висловлені в них аргументи¹.

Мені також стали у великій пригоді критичні зауваги до чернетки рукопису від низки видатних науковців: Пол Грегорі, Хіроакі Куромія, Девід Ширер, Роберт Сервіс, Юрій Слезкін, Рональд Суні, Амір Вейнер та Ерік Вейц. Важливі коментарі та пропозиції подали також колеги з видавництва Принстонського університету: Ян Т. Гросс та Линн Віола. Протягом професійної кар'єри мені надзвичайно щастило бути поруч із друзями й колегами-науковцями, від яких я міг навчатися. Зокрема, ця книжка багато в чому завдячує їм. Їхні критичні зауваги, спостереження та поправки вказали

на прогалини в аргументації та допомогли мені уникнути деяких досить прикрих помилок. Вони звернули мою увагу на додаткові джерела й порадили розглянути тему під додатковими кутами зору. Водночас я вперто стояв на своєму в низці пигаць, де я розходився в поглядах з моїми друзями. Тому відоме застереження у цьому випадку більш ніж справедливе: за всі погляди, висловлені в цій книжці, несую відповідальність тільки я.

Я вдячний також своєму другові й колезі Аміру Ешелю, директору Форуму сучасної Європи в Стенфордському інституті імені Б. Фрімена та Р. Споллі, за допомогу в організації лекції у видавництві «Зуркамп» (Берлін), яка, властиво, й надихнула мене написати невеличку книжку про Сталіна. Томас Шпар, представник видавництва, надав щедру допомогу й підтримку як редактор і немало посприяв проведенню спільного лекційного циклу зі Стенфордським університетом. Бригітта ван Рейнберг із видавництва Принстонського університету виявила всіляку підтримку й розуміння під час редагування. Мені також дуже допомогли помічники-дослідники в Стенфорді, які не лише старанно вишукували джерела, а й ділилися власним поглядом на обрану тему. Найбільшу роль при завершенні проєкту відіграв Валентин Болотний, який за час роботи став для мене справжнім другом. Архіваріуси та працівники неоціненних архівів Гуверського інституту були, як звичайно, напрочуд помічні й терплячі до моїх запитів. Дякую й Кетрін Ворд за пильне прочитання коректури.

Насамкінець я хотів би подякувати моїй дружині Кетрін Джоллак, синові Бену й донькам Анні та Сарі. Та темрява, яка оповивала мене щоразу при зануренні у дослідження сталінізму, відразу ж розвіювалася, коли я бачив життєрадісні обличчя рідних. До того ж, Кетрін – досвідчений, кваліфікований історик і чудовий редактор. Вона критично прочитає все, що я пишу. Цю книжку я з вдячністю й любов'ю присвячую їй.

Ця коротенька книжка – насправді розгорнутий есей – має на меті обґрунтувати кваліфікацію Сталінових масових убивств у 1930-х роках як геноциду. Поставлене завдання ускладнює той факт, що в СРСР мав місце не один акт геноциду, а низка взаємно пов'язаних операцій проти «класових ворогів» та «ворогів народу» (цими метонімами позначали різноманітні групи, які нібито були супротивниками радянської держави). Ще одна причина – масові вбивства набирали різних форм: інколи це були масові страти, інколи заслання до спеціальних поселень і таборів ГУЛАГу, де сотні тисяч людей померли від, з одного боку, незвично жорстоких арештів, ізоляції та допитів, а з іншого, пекельних умов транспортування, поселення, харчування та примусових робіт.

Соціальні та національні категорії гаданих ворогів СРСР змінювалися й зміщувалися з часом; виправдання каральних дій проти певних груп радянських громадян (та іноземців на території СРСР) постійністю теж не вирізнялися. Однак Сталін та його оточення прив'язали ці геноцидні операції до постулатів марксизму-ленінізму-сталінізму й вдавалися при їх проведенні до подібних силових, судових та позасудових засобів. Компартія та уряд були причетні до цього, а Сталін застосовував посталі внаслідок більшовицької революції потужні важелі впливу та контролю, завдаючи ударів своїм супротивникам та потенційним супротивникам – деяким справжнім, але в переважній більшості уявним. Правління Сталіна в 1930-х та на початку 1940-х років призвело до того, що мільйони невинних людей було розстріляно або заморено голодом, або ж вони померли у в'язницях чи на засланні. Вже давно пора розглядати ці події як важливий розділ в історії геноциду.

Є чимало цілком правомірних наукових і навіть моральних стримувальних чинників такого обґрунтування. Не найменшу роль серед них відіграє цілком зрозуміла нехіть – помітна що в науковому, що в журналістському середовищі – прикладати назву, створену передусім на позначення Голокосту, масового знищення євреїв від рук нацистів, до вбивства радянських громадян у 1930-х роках. Зокрема, німецькі та єврейські дослідники Голокосту інколи наполягають на тому, що знищення близько 6 млн євреїв нацистами – подія виняткового історичного значення, яку не можна без втрат порівняти з іншими випадками масових вбивств у сучасній епісі. Поеднання кривавого расизму Гітлера та традиційних християнських антисемітських мотивів надають нацистським злочинам, на думку багатьох дослідників, статусу унікального акту геноциду¹. Однак навіть це питання ускладнюється, якщо взяти до уваги дії, що їх можна вважати геноцидними кампаніями, нацистів проти циган (ромів та синті), гомосексуалістів та душевно хворих, не кажучи вже про радянських військовополонених, поляків тощо.

Із цим питанням пов'язаний той факт, що прийнята в грудні 1948 року «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» зосереджує увагу на винищенні етнічних, національних, расових та релігійних груп і виключає, хоча й не явно, соціальні та політичні групи, які, врешті-решт, стали основними жертвами кривавих кампаній Сталіна. Деякі науковці виокремлюють голодомор в Україні 1932–1933 років чи примусову депортацію так званих покараних народів у 1944 році як аргумент на користь обвинувачення Сталіна в геноциді. Інші наводять як показовий приклад Сталінового геноциду Катинську трагедію – масові страти 22 тис. офіцерів польської армії та урядовців у Катинському лісі ранньою весною 1940 року. Однак зарахування лише цих дискретних кривавих подій до категорії геноциду й оминання інших – це шлях до замовчування народобивчого характеру радянського режиму 1930-х років, який убивав не епізодично, а систематично.

Ще одне заперечення проти включення сталінських масових вбивств до категорії геноциду пов'язане з особливим

характером етнічної та національної ідентичності різних спільнот, які утворюють «рід людський». Людство складається з дивовижного розмаїття народів, і самобутність кожного з них, навіть якщо вона, за відомим висловом Бенедикта Андерсона, «уявлена», вартує особливого захисту. Ми побачимо, що розвиток самого поняття геноциду був тісно пов'язаний з цією ідеєю. Однак згадана конвенція ООН захищає також релігійні групи, попри те, що членство в таких групах – ознака, по суті, приписувана, а тому вона не має такої ідентифікувальної сили, як етнічна чи національна належність. Євреїв та вірмен знищували як народи, а не як релігійні групи, хоча релігійну ознаку використовували як маркер етнічної належності, подібно до того, як серби виокремлювали й нападали на боснійських мусульман у 1990-х роках. А проте обов'язок захищати етнічні та національні групи, а також релігійні та расові, не усуває потреби захищати й політичні та соціальні групи від того самого жахливого злочину. Слід особливо врахувати, що Радянський Союз наполягав на вилученні цих груп із конвенції про геноцид. Жертвам та їхнім нащадкам буде, ясна річ, нелегко зрозуміти, які ж моральні, етичні й правові відмінності – не кажучи вже про історичні – існують між однією формою масового вбивства й іншою.

Водночас чимало експертів вважають, що поняття геноциду втратить свій особливий історичний і правовий статус і в певному сенсі «здешевіє», якщо до нього зарахувати знищення соціальних і політичних груп. Термін цей, ніде правди діти, неточно й безвідповідально вживають різноманітні, інколи слабо окреслені групи людей, які претендують на статус жертв геноциду. Однак сама неподобність злочину систематичного масового вбивства, що його навмисне скоює політична еліта держави проти певної групи людей у межах чи поза межами країни, повинна вирізняти геноцид з-поміж інших форм масового вбивства, як-от погрому, різанини та терористичного акту. Занесення спланованого масового знищення соціальних і політичних груп до визначення геноциду не зменшить його історичної корисності, а навпаки, зможе допомогти нам краще зрозуміти

це явище. У деяких випадках геноциду – ми бачимо це особливо чітко на прикладі голодомору 1932–1933 років в Україні – соціальні та національні/етнічні категорії накладаються. Інколи, як-от під час радянської операції проти так званих куркулів, соціальні та політичні категорії жертв «етнізували», щоб зробити їхнє усунення сприйнятнішим для суспільства та держави. Геноцид як випадок комуністичних суспільств – сталінської Росії, маоїстського Китаю та полпотської Камбоджі – де кампанії масового знищення забрали життя мільйонів громадян, можна і потрібно розглядати поруч із аналогічними випадками геноциду проти національних меншин.

Упродовж цілих десятиліть холодної війни відповідна політика в академічній сфері (маю на увазі, зокрема, політику, спрямовану проти холодної війни) також перешкоджала відкритому розгляду питання геноциду щодо Сталіна й сталінізму. Її наслідки щодо розуміння Радянського Союзу даються взнаки по сьогодні. Інколи висувають аргумент, що позаяк Сталін вбивав в ім'я вищих ідеалів соціалізму й людського прогресу, його вчинки не можна отожднювати з ницими спонуками, які рухали іншими народобивцями ХХ століття. Вони знищували етнічні чи релігійні групи за їхню «іншість», а у випадку з Гітлером ішлося про прагнення до расової дистопії, яка мало кому могла сподобатися крім німців. Аналізуючи, чому Сталін наглядав за процесом масового вбивства мільйонів радянських громадян у 1930-х роках, історики інколи, здається, прагнуть знайти ймовірне раціональне пояснення його діям: карколомні темпи модернізації країни; необхідність забезпечити важку промисловість інвестиційним капіталом і підняти технологічний рівень сільського господарства; захист Радянського Союзу від загрози ворожої інтервенції, особливо з боку Польщі, Німеччини та Японії; наявність потенційних терористів серед населення, які прагнули вбити Сталіна та його спільників, і/або мерзенний вплив Троцького і його Четвертого Інтернаціоналу на радянську еліту.

У свіжій літературі про злочини Сталіна на пояснення чисток та масових вбивств часто використовують спогади

В'ячеслава Молотова, що їх записав Фелікс Чуєв через років 35 після обговорюваних подій:

«1937 рік був необхідний. Якщо врахувати, що ми після революції рубали направо й наліво, отримали перемогу, але залишки ворогів різних напрямків існували, і перед лицем загрози фашистської агресії вони могли об'єднатися. Ми зобов'язані 37-му року тим, що в нас під час війни не було п'ятої колони... Звісно, дуже сумно і шкода таких людей [невинних], але я вважаю, що той терор, проведений в кінці 30-х років; він був необхідний. ...Сталін перестрашував справу – не шкодувати нікого, але забезпечити надійне становище під час війни й після війни».

Навіть на схилі літ, після того, як його дружину Поліну Жемчужину вислали до Казахстану за сфабрикованими звинуваченнями, Молотов стверджував, що чистка була не лише необхідною, а й скерованою проти винних товаришів, хоча й визнавав, що не обходилося без несправедливих вироків. Реалібітація репресованих після смерті Сталіна була, на його думку, не більш ніж «модною фальсифікацією»².

Ідея про те, що жажливі масові вбивства 1930-х років було здійснено у порядку приготувань до війни і що вони врешті-решт відіграли справді ключову роль у перемозі СРСР над нацистами у «Великій Вітчизняній війні», цілком відповідає не лише афористичним тезам Молотова та інших сталіністів на кшталт «ліс рубають – тріски летять» як виправдання людських жертв заради більших здобутків для радянського соціалізму. Багато науковців у Росії та на Заході вважають, що Сталін готувався до війни шляхом проведення розкуркулення, чисток та кампаній проти уявних внутрішніх ворогів – соціалістичних, політичних та національних. Раціональними приготуваннями до прийдешньої війни вважають навіть масові чистки в радянських збройних силах, розвідувальних службах та серед чужоземних комуністів, хоча вони мали би, здавалося, явно зменшити шанси Сталіна на перемогу у війні, адже було знищено найбільш обізнаних у військовій справі³. Позаяк Сталін війну виграв, використовують аргумент *post hoc ergo propter hoc* (після цього, отже, через це) – ці нібито приготування в 1930-х роках, якими брутальними, насильницькими

та контрпродуктивними вони б не були, можна виправдати, а тому не можна зарахувати їх до геноциду, цього «злочину злочинів» у міжнародній юриспруденції, який не має жодного виправдання.

Поєднання радянської перемоги у Другій світовій війні, почесне місце, відведене Сталіну в перебудові світового порядку після 1945 року, та потайність радянського режиму спричинилося до того, що розмах та інтенсивність масових вбивств у СРСР пройшли повз увагу світової громадськості, не кажучи вже про самих радянських громадян. Тепер, коли багато архівів радянської доби стали доступні, а деякі росіяни, зокрема й зовсім недавно президент Російської Федерації Дмитро Медведєв, ставлять фундаментальні питання про вбивчий характер сталінського режиму, до питання геноциду можна й слід підійти по-новому, відкрито. Більшість росіян і досі високої думки про Сталіна, попри те, що їм відомо про поля з масовими похованнями їхніх розстріляних предків. Окреслення контурів геноциду має ключове значення для самопізнання цієї країни та її майбутнього. Ба більше, відносини з українцями, прибалтійцями, поляками, чеченцями та кримськими татарами, які вважають, що вони тією чи тією мірою стали жертвами сталінського геноциду, можуть тільки поліпшати, якщо росіяни відкрито визнають і сумлінно вивчать злочини минулого. Геноцид живе в історичній пам'яті, і якщо залишається невизнаним, спотворює й підриває відносини між народами й націями, як бачимо на прикладі геноциду вірмен з боку турецької влади в 1915 році. Дослідники радянського минулого по обидва боки Атлантичного океану зобов'язані підійти до питання геноциду та його наслідків чесно й відкрито.

Книжка починається з розгляду питань довкола вживання самого терміна «геноцид». Показано, що є вагомі підстави розглядати «Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» в ширшому контексті й застосовувати її до розлогішого й гнучкішого спектру випадків, ніж у деяких наукових працях. Такий підхід особливо важливий при розгляді діянь Сталіна, позаяк СРСР та його союзники доклалися до формулю-

вання визначення геноциду, по суті, заветували згадку про соціальні та політичні групи, які фігурували в майже всіх ранніх проектах конвенції ООН про геноцид. Міжнародні суди також зробили кроки в напрямку ширшого розуміння геноциду. Яскравим прикладом є рішення, що його 2004 року виніс Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії (МТКЮ) у справі Радослава Крстича. Трибунал ухвалив, що масове знищення близько 8 тис. чоловіків і хлопців з-поміж боснійських мусульман боснійськими сербами в Сребрениці в липні 1995 року було актом геноциду. Цей самий суд виніс рішення за апеляцією у цій справі, що випадок масового вбивства подібний до того, що мав місце в Сребрениці, можна назвати геноцидом, навіть якщо немає змоги засудити жодну з осіб, які його скоїли. У лютому 2007 році Міжнародний суд ООН (теж розташований у Гаазі) ухвалив подібне рішення, кваліфікувавши масове знищення в Сребрениці як акт геноциду. Рішення було винесено під час розгляду позову (відхиленого в інших частинах) уряду Боснії й Герцеговини проти Сербії.

Розділ 2 присвячено формуванню Сталіна як народо-вбивці. Як і в інших частинах праці, тут я спираюсь на одні з найкращих біографій Сталіна, що їх недавно опублікували, зокрема, Роберт Сервіс, Хіроакі Куромія, Дмитро Волкогонів, Саймон Себаг Монтефіоре, Дональд Рейфілд, Міклош Кун та Рональд Суні (рукопис), а також на деякі мемуари та неопубліковані праці про життя Сталіна. У третьому, четвертому та п'ятому розділах книжки розглянуто конкретні епізоди масових убивств у 1930-х роках, які лягли в основу геноцидної кампанії Сталіна: розкуркулення в 1929–1931 роках, голод в Україні 1932–1933 років та нищівні кампанії проти неросійських народів, які почалися 1934 року й закінчилися лише під час війни. У розділі 6 подано огляд Великого терору 1937–1938 років. На сьогодні про всі ці теми написано величезну кількість наукових праць. Нові праці спираються на нещодавно відкриті важливі архівні збірки та документи надзвичайної ваги, опубліковані в Росії й на Заході. У цьому плані я багато чим завдячую великій міжнародній спільноті

істориків-радянологів, які здійснили подиву гідну роботу, досліджуючи темні місця сталінського періоду.

Мета цих розділів про масові вбивства в 1930-х та на початку 1940-х років полягає в підкресленні кількох найважливіших визначальних характеристик геноциду: мотиви зловмисників; вертикалі підпорядкування (виконання команд) від «хазяїна», «вождя», тобто Сталіна, до виконавців його політики; спроба знищити всі чи частину цих груп жертв саме як групи. Питання умислу, мотиву та вертикалі підпорядкування посідали центральне місце у справах проти тих, хто скоїв такі злочини під час воєн на Балканах і в південній частині Африки. Ці справи розглянув МТКЮ в Гаазі та Міжнародний трибунал у справах Руанди (МТР) в Аруші. Вказані питання – найважливіші при встановлюванні вини Сталіна та його режиму в геноциді 1930-х років. Сюди належать і справи за підозрою в геноциді, що їх розглядали в пострадянській період у прибалтійських та в кількох латиноамериканських країнах, зокрема в Аргентині.

В останньому розділі книжки розглянуто проблему порівняння нацистських та радянських злочинів. У будь-якій спробі дати оцінку Сталіновим масовим убивствам у 1930-х роках неявно присутнє наше знання й розуміння жахів Голокосту. Ніщо в історії не може дорівнятися до шоку, який охоплює від картини сотень тисяч голих і беззахисних чоловіків і жінок, зокрема дуже старих і зовсім юних, яких систематично труїли газами, а потім спалювали в печах нацистських крематоріїв. Багато істориків вважають, що кінцева мета Гітлера полягала у винищенні всіх євреїв на світі. Це був би безпрецедентний, найжахливіший кримінальний злочин. Однак відповідальність Сталіна за вбивство приблизно 15–20 млн людей має свою страхітливую вагу, зокрема через те, що це було зроблено в ім'я комунізму – однієї з найвпливовіших та нібито найпрогресивніших політичних ідеологій сучасності.

Перш ніж перейти до основної частини, варто згадати про кількість сталінських жертв. З 1990 року російські архіви розсекретили й удоступнили дослідникам велику кількість радянських документів. Особливо варто відзначити

звіти ОДПУ та НКВС, які з разючими деталями й надзвичайно повно подають дані про кількість заарештованих, страчених та депортованих у розглядуваний період. Однак ці дані слід використовувати дуже обережно. В жодному разі вони не є останнім словом у питанні про те, скільки радянських громадян було «репресовано» в 1930-х роках і скільки було вбито. Той факт, що стовпчики чисел завжди збігаються і що самі числа завжди подано до останньої цифри (наприклад, 496 460 депортованих чеченців та інгушів чи 1 803 392 розкуркулених селян у 1931–1932 роках), наводить на думку, що за цією недосяжною точністю можуть ховатися глибші проблеми правдивості кількісних даних.

Інколи правоохоронні органи й бюрократи в судовій системі були зацікавлені подавати завищені показники про кількість заарештованих та страчених, щоб догодити керівництву – Сталіну й особливо керівникам ОДПУ/НКВС Ягоді, Єжову й Берії. Однак частіше вони були зацікавлені занижувати або взагалі не подавати певні дані, особливо коли йшлося про «надлишкову» смертність у ГУЛАГу, зокрема в особливих поселеннях, і у випадку голоду чи розкуркування. Розглядаючи питання про кількість радянських громадян, знищених у ГУЛАГу, Олександр Яковлев, голова комісії з розслідування масових убивств сталінської доби, який мав особливий режим доступу до широкого спектру архівних джерел, попереджав про те, що дані НКВС не можна брати за чисту монету. Він прямо казав, що «ці [дані НКВС] фальшиві... Вони не враховують кількість людей, які перебували у внутрішніх в'язницях НКВС, які були напхоті напхані. Вони не виокремлюють смертність серед політичних в'язнів у таборах, а також ігнорують кількість заарештованих селян та депортованих народів»⁴. У кожному разі фальшива точність даних НКВС плюс постійно змінний політичний порядок денний основних репресивних органів за Сталіна змушують поставитися з певним скептицизмом до впевненого оперування даними НКВС, що його практикують деякі сучасні історики.

До історії сталінських масових убивств від початку 1930-х років до війни досліднику слід підходити, маючи

на увазі кілька засторог. По-перше, існує проблема об'єднання політичних чисток із розкуркуленням, примусової депортації народів із усуненням «асоціальних» елементів за наказом № 00447, розстрілу польських офіцерів у 1940 році із судами та розстрілом радянських військових офіцерів у 1938 році, а також усіх цих «епізодів» в історії цього періоду один із одним. Водночас науковці часто проминали геноцидні характеристики правління Сталіна в цей період, проводячи надто жорстке розмежування між цими подіями. До того ж, не кожен із цих випадків можна вважати геноцидом. Така кваліфікація вимагає наявності достатньо чіткого умислу з боку Сталіна та його уряду й наміру посягнути на групу як ціле шляхом знищення значної її частини. Ці ознаки не були наявні у всіх випадках у 1930-х та на початку 1940-х років; деякі епізоди несуть на собі виразнішу пляму геноциду, ніж інші. Звісно, наявність умислу дуже важко показати, навіть маючи кращі документальні дані та доступ до архівів у Росії. Сталін та його поплічники часто вдавалися до примусової депортації, щоб покарати ту чи ту групу радянського населення за нібито вчинені ними злочини. Примусова депортація – це явно «злочин проти людяності», але її результати інколи можна вважати «геноцидними» в сенсі «подібними до геноциду», що, однак, не неодмінно тягне за собою такі самі правові наслідки, як зарахування окремих епізодів до «геноциду». Ці відмінності загалом складні й важковловні. А проте вони відіграють важливу роль в усвідомленні злочинного характеру правління Сталіна. Коротше, в наукових дослідженнях існує небезпека як надто тісного об'єднання цих епізодів масового вбивства, так і надто жорсткого їх розмежування.

Розгляд фігури Сталіна як центральної в питанні про геноцид не має на меті оминати увагою соціальні, політичні, економічні та ідеологічні чинники масових убивств у Радянському Союзі в 1930-х роках. У сталінський період СРСР був особистою диктатурою, але не тільки. Гігантську мережу державних органів було змобілізовано, щоб схопити і знищити силу-силенну людей. Серед цих органів вирізнялася міліція й особливо політичне управління. Лік

«співучасників геноциду» – як у правовому, так і в історичному сенсі – йшов, вочевидь, на десятки тисяч. Однак зі смертю Сталіна масові вбивства в Радянському Союзі цілком припинилися. Це дослідження доводить, що не слід застосовувати назву «геноцид» до масових убивств, які мали місце до диктатури Сталіна, попри їхній страхітливий характер, особливо під час Громадської війни 1918–1921 років. Сталін відіграв визначальну роль у масових убивствах, і саме вона є ключем до розуміння геноцидного характеру його режиму.

1. Питання геноциду

Конкретне формулювання, вміщене в «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року, часто наводять як аргумент неправомірності кваліфікації злочинів Сталіна як геноциду. Однак якщо поглянемо на історію створення самої конвенції, побачимо вагомі підстави гнучкіше трактувати значення цього документа. Польський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін, який створив термін «геноцид» під час Другої світової війни, спочатку сформулював визначення «варваризму» у своїй пропозиції до Ліги націй 1933 року: «Кожен, хто з ненависті до расової, релігійної чи соціальної спільноти чи з наміром її винищити скоює карне діяння проти життя, фізичної недоторканності, свободи, гідності чи економічного існування особи, яка належить до такої спільноти, винен у злочині варваризму». Лемкін додав: «Кожен, хто з ненависті до расової, релігійної чи соціальної спільноти чи з наміром її винищити руйнує її культурні чи мистецькі надбання, винен у злочині вандалізму»¹.

У 1940 році Лемкін, тікаючи від нацистів, перебирається з Польщі до Сполучених Штатів, де продовжує домагатися ухвалення фундаментального міжнародного закону проти масового вбивства, винищення й «вандалізму». Він вперше вивів визначення нового терміна «геноцид» у збірці документів під назвою *Axis Rule in Occupied Europe* («Влада Осі в окупованій Європі»), яку опублікував у статусі консультанта Військового департаменту в 1944 році. Перед тим він шукав влучне слово на позначення жахів масових убивств, вигнання й гніту, яке б струсонуло свідомість читачів. І він знав, що знайшов його: «Практику винищення націй та етнічних груп, що її провадять окупанти [нацисти], автор

називає "геноцидом", від грецького *genos* (плем'я, рід) та латинського *cide* (за аналогією до *homicide, fratricide*)»².

Не можна сказати з певністю, чому Лемкін вилучив зі своєї книги 1944 року згадку про злочини проти соціальних та політичних груп (на відміну від релігійних, расових та етнічних). Скоріше за все, він це зробив переважно для того, щоб підкреслити особливо злісну природу расистської кампанії нацистів проти євреїв, поляків та інших народів. Він, без сумніву, хотів, щоб реакція Радянського Союзу на його публікацію, яка вийшла державним коштом, не створила ані найменших проблем для Вашингтона, бо в той час американська адміністрація особливо цінувала участь СРСР в антигітлерівській коаліції. Поки не було здобуто перемогу у війні, американський президент та його найближчі радники відкладали питання про надійність свого московського союзника. Преса та громадськість вихваляли звершення американської армії та хоробрих вояків, чоловіків і жінок, Червоної армії, а от проти ворожого ставлення СРСР до поляків, зокрема знищення польських офіцерів у Катині, протестів було мало³. Щобільше, Рузвельт планував встановити післявоєнний порядок зі створенням «Організації Об'єднаних Націй», яка мала б настільки спиратися на поєднання інтересів СРСР та США, що навіть «імперському» союзникові, Великій Британії, дісталася би другорядна роль. Не дивно, що в цій атмосфері Лемкін не наполягав на збереженні соціальних та політичних груп у визначенні геноциду. Однак інколи сучасні дослідники не помічають того факту, що Лемкін і далі пропагував широкий і гнучкий погляд на геноцид, розглядав розмаїті випадки в межах цього терміна, включаючи домодерні та сучасні епізоди й висловлюючи пропозицію, що геноцид часто відбувався в різних, більш чи менш смертоносних формах. На початку 1950-х років він недвозначно зараховував радянські злочини до своєї концепції геноциду, але робив це досить несистематично та з явно політичною метою⁴.

Після війни Лемкін невтомно любіював нове визначення геноциду в пресі та на Нюрнберзьких судових процесах, які почалися пізньою весною 1946 року⁵. В Нюрнберзі він досягнув лише часткового успіху. Геноцид було кілька разів

згадано під час слухань, але не внесено до тексту остаточного вироку трибуналу. Судді в Нюрнберзі були, власне, набагато більше зацікавлені в засудженні нацистів як агресорів на міжнародній арені, ніж як винних у масовому вбивстві євреїв. Але навіть за такого підходу мета полягала радше в тому, щоб викрити тріаду нацизм–мілітаризм–економічний імперіалізм, ніж віддати під суд військових злочинців як таких та дослідити їхні мотиви ⁶.

Використовуючи міжнародне законодавство як спосіб засудження фашизму й нацизму і водночас запобігання їхньому повторенню, радянські представники переслідували в Нюрнберзі власні інтереси, вперше розвинуті наприкінці 1930-х років. Трибунал вони сприймали як можливість покарати тих, хто розпочав агресивну війну і скоїв злочини проти радянського населення та громадян країн–союзників СРСР, особливо поляків. Ще в грудні 1943 року в Україні радянська влада засудила групу німців та одного російського колабораціоніста, а також заочно очільників німецької держави й армії за «методичне прагнення винищити слов'янські народи» ⁷.

Однак історика не проймає велика довіра до мотивації радянських представників у Нюрнберзі, бо майже увесь склад радянської делегації брав участь у показових судових процесах в Москві в 1936–1938 роках. Серед них генерал І. Нікітіченко, головний суддя на процесі Зінов'єва в 1936 році, радянський прокурор і головний суддя в Нюрнберзі, та А. Вишинський, головний державний обвинувач у показових судах у Москві. Знущаючись над підсудними та перекрикуючи їхні спроби очистити своє ім'я від нереальних звинувачень, він довів там свою цінність у ролі лютого й безжалісного цербера Сталіна. Вишинський був заступником міністра закордонних справ у 1946 році під час Нюрнберзького процесу й очолював спеціальну комісію з цього процесу, яка доповідала безпосередньо Молотову й Сталіну. Основне завдання комісії, за словами Аркадія Ваксберга, полягало в тому, щоб не було жодного прилюдного обговорення нацистсько–радянських зв'язків (не кажучи вже про співпрацю!) протягом дії нацистсько–радянського пакту Молотова–Ріббентропа в 1939–1941 роках. Радянському уряду

особливо йшлося про те, щоб не було жодної згадки про таємні протоколи пакту⁸.

Сталін і радянські лідери були, вочевидь, розчаровані тим, що Нюрнберзький процес виявився не таким «успішним», як показові суди в Москві, бо не так сильно висвітлив вищість радянської системи та віроломство її ворогів. Не було повчального міжнародного засудження підсудних, ані однакових смертних вироків для всіх них. Та й світова громадськість мало звертала увагу на особливий героїзм та страждання радянських людей. Радінформбюро повідомило Сталіну з Нюрнберга, що радянські юристи, журналісти та громадські діячі, присутні на суді, стали на відверто другорядні ролі, порівняно зі своїми західними колегами, у справі донесення перебігу процесу до світової громадськості. Представники СРСР були також розчаровані відсутністю серйозних спроб під час самого процесу випрацювати конвенцію проти геноциду. З їхнього погляду, народи СРСР стали основними жертвами расизму й імперіалізму нацистської Німеччини й заслуговували захисту у формі конвенції про геноцид від Німеччини, яка може злову звестися з колін.

Частково через невдоволення Нюрнберзьким процесом Радянський Союз пізніше не виявив зацікавленості в тих пропозиціях, що їх висували в ООН з метою встановити постійний трибунал для розгляду справ про геноцид. Натомість радянська влада наполягала, що відповідальність за судові переслідування обвинувачених у цьому злочині повинна лежати на судовій системі країни, де було скоєно геноцид⁹. До того ж, міжнародний трибунал може, за словами провідного радянського фахівця з міжнародного права Арона Трайніна, «за певних обставин дати підстави для не виправданого втручання у внутрішнє життя й систему правосуддя окремої держави»¹⁰.

Радянських представників у Нюрнберзі вжахнуло також те, що німецькі захисники знайшли можливість винести на розгляд злочини, що їх нібито скоїли радянські війська під час війни (особливо під час дії пакту Молотова–Ріббентропа), всупереч «джентльменській угоді» з західними юристами, згідно з якою німцям мали не дати

змоги говорити про нібито злочини союзників під час захисту підсудних. Хоча західні союзники й порушили цю домовленість під кінець процесу, радянські представники тим не менш зуміли використати нагоду, щоб укріпити міф про відповідальність нацистів за знищення 22 тис. польських офіцерів й урядовців, що їх насправді було розстріляно у 1940 році за наказом Сталіна та Берії. Західні судді жодного разу не поставили під сумнів це ганебне перекручення, хоча обвинувачення нацистів у скоєнні цього злочину зрештою було знято. Черчилль писав у своїх мемуарах: «Уряди країн-переможців вирішили, що це питання слід оминати, й детального розслідування Катинського злочину так і не провели»¹¹.

Після завершення Нюрнберзьких процесів над головними нацистськими злочинцями, Лемкін активно лобював у щойно створеній Організації Об'єднаних Націй прийняття міжнародної конвенції про геноцид. Вагомим чинником його успіху стала, ясна річ, рішучість великих держав, зокрема Радянського Союзу, запобігти можливому повторенню масових убивств на кшталт тих, що їх скоїли нацисти в Європі під час війни. Першим кроком у цьому напрямку стало прийняття (без обговорення) резолюції № 96(I) Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 року. Резолюція засудила геноцид «як злочин згідно з міжнародним законодавством... незалежно від того, чи його скоєно на релігійному, расовому, політичному чи будь-якому іншому ґрунті» та поставила перед Економічною та Соціальною радою ООН завдання підготувати проект конвенції про злочин геноциду і подати його на розгляд Генеральній Асамблеї¹². В липні 1947 року Секретаріат ООН подав проект конвенції, який теж мав на меті «запобігти знищенню расових, національних, мовних, релігійних чи політичних груп людей»¹³. Під час подальшої роботи над проектом було створено низку додаткових редакцій. У поправці від Сполучених Штатів йшлося: «на ґрунті національного чи расового походження або релігійних чи політичних переконань». Китай додав «чи політичних поглядів» замість «політичних переконань»¹⁴.

Всі ранні версії проекту конвенції про геноцид, зокрема початкова редакція Секретаріату ООН від травня 1947 року,

містили згадку про політичні групи у визначенні геноциду. Проти цього заперечили радянські, польські й навіть деякі інші некомуністи, які були членами комітетів та комісій, що працювали над документом. «Політичні групи, – наполягали радянські представники, – цілком недоречні в науковому визначенні геноциду, і їхнє включення послабить конвенцію та завадить у боротьбі проти геноциду». Польський делегат переконував, що ООН слід виступити проти винищення груп людей за політичні переконання, як-от масові розстріли та вбивства (лівих) «заручників» в Іспанії, Греції й деінде, тоді як геноцид – це масове знищення саме народів, наприклад дії нацистів проти поляків, росіян та євреїв під час війни¹⁵. Радянські представники наполягали на цьому пункті й настійливо пропонували внести до тексту конкретне формулювання про те, що геноцид «органічно пов'язаний з фашизмом-нацизмом та іншими подібними расовими теоріями, які сповідують расову та національну ненависть, домінування так званих вищих рас та винищення так званих нижчих рас»¹⁶.

Окрім радянської делегації та її союзників були й інші представники, які наполягали на вилученні політичних та соціальних груп із конвенції. За даними газети «Нью-Йорк Таймс», такі країни, як Аргентина, Бразилія, Домініканська республіка, Іран та Південна Африка, були занепокоєні можливим обвинуваченням у геноциді за боротьбу проти політичних повстань революційних груп. Отож, радянська делегація та її праві політичні опоненти об'єднали зусилля в ООН у справі про геноцид. Інші аналітики вважали, що якби «політичні групи» було введено до тексту конвенції, ООН була би зобов'язана захистити Франциско Франко в Іспанії та й навіть самого Сталіна від можливих політичних повстань¹⁷.

Цікаво, що пропозиції радянських представників щодо конвенції про геноцид не обмежувалися суто «біологічними» категоріями. Вони пропонували внести так званий «національно-культурний геноцид» у такому формулюванні: «під геноцидом у цій конвенції ми також розуміємо будь-які навмисні дії з метою знищення мови, релігії чи культури будь-якої національної, расової чи релігійної групи».

СРСР пропонував заборонити, зокрема, «знищення бібліотек, музеїв, шкіл, історичних пам'ятників, культових споруд та інших культурних споруд і об'єктів, що їх використовують такі групи»¹⁸. І тут було зрозуміло, що Радянський Союз думав про нацистів і жахливе знищення церков, музеїв та пам'ятників на радянській території, а не про подібні власні злочини, зокрема, на Північному Кавказі. США та їхні «сателіти» (у формулюванні радянських науковців) зуміли заблокувати радянську ініціативу через побоювання американців, що їх звинуватять у расизмі та придушенні корінних культур на території США.

Радянським представникам не вдалося домогтися внесення «національно-культурного геноциду» до тексту конвенції, але в питанні про політичні групи вони своїми наполяганнями зрештою переважили Шостий комітет, який відповідав за всі редакції конвенції. Задля одноголосного схвалення конвенції було досягнуто компромісу. «Саме з цієї причини, – стверджував американський делегат, – було домовлено вилучити політичні групи з переліку захищених конвенцією груп»¹⁹. Заради прийняття конвенції в той момент Лемкін та низка єврейських груп також лобювали проти внесення «політичних груп»²⁰. Внаслідок цього, остаточною редакцією конвенції про геноцид, яку Генеральна Асамблея ООН одноголосно прийняла 9 грудня 1948 року (Лемкін був присутній при цьому, спостерігаючи за процесом зі свого місця в галереї), містила знамените визначення геноциду як «дії, здійснені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку».

Цей короткий розгляд витоків сучасного вжитку терміна «геноцид» показує, що Радянський Союз та його союзники в ООН вивели будь-які згадки про соціальні, економічні та політичні групи з тексту конвенції про геноцид, а також, додавши до себе, створили неабиякі складнощі для науковців у плані трактування геноциду як висліду радянської системи. У власних цілях СРСР висунув аргумент у комітетах ООН, а також у тогочасних наукових працях на цю тему, що соціальні й політичні групи надто плинні й надто важко надаються до окреслення, а тому їх не можна вносити до

конвенції²¹. Водночас у багатьох випадках сталінських масових убивств радянські лідери створювали саме такі категорії у своїй риторичі та своїми діями. Понад 30 тис. розстріляних «куркулів» та 2 млн депортованих на Далеку Північ, до Сибіру та Центральної Азії під час і після колективізації становили в сталінському дискурсі нібито ідентифіковану соціальну й політичну категорію багатих селян, протиставлену біднякам та середнякам. Однак насправді йшлося про вигадану групу нібито ворогів колективізації. В історії геноциду, пише Марк Левін (Mark Levene), недостатньо уваги звертали на те, як винний у скоєнні геноциду «може вигадати групу як організовану спільноту попри її істинну природу». У якомусь сенсі це стосувалося «євреїв», особливо цілком асимільованих німецьких євреїв, яких нацисти поставили собі за мету винищити. Так само це стосувалося й «куркулів»²².

Від часу падіння Радянського Союзу та здобуття незалежності прибалтійськими країнами у правових питаннях стосовно Сталіна та геноциду відбувся рішучий поворот у сучасному напрямку. Прагнучи віддати в руки правосуддя тих, хто скоїв злочини проти прибалтійських народів, Естонія, Латвія й Литва прийняли власні національні закони про геноцид, які, хоча й спираються на конвенцію ООН 1948 року та її подальшу правову історію, розширили визначення геноциду, ввівши до нього конкретні злочини, скоєні в Прибалтиці, як-от примусову депортацію та страту груп опору та їхніх прихильників. Внаслідок цього, значній кількості осіб, яких підозрювали в скоєнні злочинів за радянських часів, було висунуто обвинувачення. Їх віддали під суд і в деяких випадках визнали винними у вчиненні геноциду. До цих злочинів належали вбивства від рук НКВС та депортація громадян Латвії, Литви та Естонії під час окупації 1940–1941 років. Ішлося також про злочини, скоєні під час повторного захоплення цих країн після Другої світової війни; звірські операції НКВС 1944–1945 років проти «лісових братств» (місцевих груп опору) та їхніх прихильників серед населення; розкуркулення, депортацію та операцію проти «ворогів народу» й «націоналістів», переважно в 1948–1949 роках під час інтенсивної колективізації

в Прибалтиці. Засуджені (що прибалтійці, що росіяни) були, по суті, гвинтиками в сталінській репресивній машині, хоча нерідко активними й смертоносними гвинтиками. Цікавий факт: це, наскільки мені відомо, єдині слуги сталінської держави, які постали перед судом і яких було засуджено за «злочини проти людяності» чи геноцид на теренах колишнього Радянського Союзу²³.

Низку важливих аспектів проблеми радянського геноциду висвітлила еволюція законодавства в прибалтійських справах попри частково політичний характер їхніх витоків²⁴. Наприклад, законодавство прибалтійських країн визнає, що інколи буває важко довести лихий умисл зловмисника, у цьому випадку Сталіна, скоїти масове вбивство. Чи існував намір знищити таку велику кількість прибалтійців під час окупації й повторного захоплення їхніх земель? Спираючись на прецеденти в міжнародному законодавстві, місцеві суди ухвалили, що умисел можна виснувати із, власне, реальних подій, кількості жертв та ступеня організованості дій. До того ж, суди зазначають, що важить і панівна атмосфера під час злочинних дій: відповідність арештів та депортацій тогочасним стандартним правовим процедурам, мова й поведінка, які виражали ненависть, невинуваті жорстокість під час виконання дій. Подібно до умисного вбивства наявність наперед узятотого наміру у випадку з геноцидом надзвичайно важко довести, подолавши обгрунтовані сумніви. Суди ж ухвалили – в прибалтійських країнах та на міжнародному рівні, – що намір можна виснувати з конкретних ознак самих злочинів.

У справах проти радянських народовбивць у прибалтійських країнах суди також дійшли висновку, що винищення частини групи можна розглядати як геноцид, якщо напад на неї ставить під загрозу існування цілої групи. Ці рішення посилаються, зокрема, на справу про масове вбивство в Сребрениці, в якій міжнародні суди винесли вихове рішення: знищення близько 8 тис. боснійських мусульман з боку боснійських військових частин було геноцидом, бо це було посягання на цілий народ – і тут використано ключовий визначник із тексту конвенції про геноцид – «як такий». У такому правовому контексті можна

ретроспективно виснувати, що кампанії Сталіна проти багатьох народів у 1930-х – на початку 1940-х були спробою знищити їх «як такі». Український голодомор та депортація і вбивство поляків у Радянському Союзі, без сумніву, відповідають цьому сучасному правовому потрактуванню геноциду.

Насамкінець, прибалтійські справи кинули цікаве світло на питання про те, чи неодмінно геноцид мусить стосуватися лише «інших» етнічних, національних, расових чи релігійних груп, як сказано в конвенції про геноцид, на противагу соціальним і політичним групам. З часу відновлення незалежності своїх держав латиші, литовці й естонці якимось оминали увагою той неприємний історичний факт, що прибалтійські комуністи й місцеві офіцери НКВС інколи несли безпосередню відповідальність за депортації, розкуркулення та криваві операції проти «лісових братств» та їхніх прихильників у регіоні. Однак суди, без сумніву, здавали собі з цього справу, бо чимало підсудних, які постали перед ними, були прибалтійці, а не слов'яни. Чи більшою була би геноцидність посягань на прибалтійські народи, якби їх вчинили винятково росіяни чи українці?

Чи не найгучніша справа в Прибалтиці стосувалася Арнольда Мері, двоюрідного брата Леннарта Мері, панованого першого президента Естонії. А. Мері віддали під суд у травні 2008 році у справі про геноцид у зв'язку з примусовою депортацією близько 251 естонця з острова Хіюмаа до Сибіру в березні 1949 року. 43 депортованих померли у вигнанні. А. Мері, перший естонець, який став Героєм Радянського Союзу в Другій світовій війні, заявив, що він невинний і що просто виконував накази. А. Мері помер у березні 2009 року до завершення суду. Російський президент Дмитро Медведєв посмертно нагородив його медаллю за службу під час війни.

Важливо зазначити, що риторика кампаній, що їх Москва проводила проти прибалтійців у той час, була скерована не проти конкретних національностей, а проти «бандитів», «контрреволюціонерів», «куркулів» та «ворогів народу», подібно до риторики сталінських кампаній 1930-х років.

Справи про геноцид, розглянуті в прибалтійських країнах, відбивають ширше визнання в міжнародній юриспруденції політичних груп як легітимних жертв геноциду, навіть попри те, що конвенція 1948 року неявно вилучила їх із розгляду. Водночас в Аргентині низка генералів та високопоставлених чиновників поліції постали перед судом за звинуваченнями в масовому вбивстві, скоєному проти своєї «нації» в 1976–1983 роках²⁵. Судові справи в Прибалтиці також засвідчили, що інколи діяння, які виглядають на класовий геноцид, можуть мати значний етнічний чи національний елемент. У важливій праці про камбодзький геноцид Бен Кірнан продемонстрував, що соціальні й етнічні критерії не так легко розмежувати і що вони часто змішуються. Його дослідження ясно показують, що, послуговуючись такими термінами, як «автогеноцид» та «соціальний геноцид», не можна розрізнити події в Камбоджі та звичні схеми геноциду, бо в цьому випадку було надто багато етнічних компонентів²⁶.

Те саме можна сказати про радянські операції проти поляків, німців, корейців, українців та народів Північного Кавказу, де на позір дії влади від початку не мали на меті (наскільки нам відомо) знищити колективну ідентичність цих народів як націй, але врешті-решт перетворилися саме на таку спробу. Обернене твердження також правильне, як було сказано вище. «Куркулі», а також, у певному сенсі, «асоціальні елементи» та «Антирадянський правотроцькістський блок» стали «народом». Їхні сім'ї було зтягнуто у вир страт, заслання та смерті. Їхні гадані соціальні та історичні негаразди вважали тією чи тією мірою спадковими. Їх належало вичистити із суспільства як чужі «елементи» чи «контингенти». Політичні та соціальні групи стали «уявленими націями». Суперечка про те, проти кого – селян чи українців – було скеровано український голодомор, у цьому сенсі не вловлює той факт, що ці категорії дуже легко змішувалися. Сталін був налаштований знищити щонайменше їхню культуру й традиційний уклад життя.

Отож, за об'єктивної інтерпретації міжнародного законодавства дії, подібні до операцій режиму Сталіна проти

радянських людей, цілком можна було би ввести в конвенцію про геноцид. Той факт, що такого типу смертоносні ініціативи Сталіна проти великих соціальних і політичних груп не було включено до конвенції про геноцид із, по суті, політичних причин, не дає дослідникам підстав вилучати ці злочини з наукових визначень геноциду.

2. Формування народобивці

Жоден серйозний аналітик більше не має сумніву в тому, що Сталін був жорстоким і нелюдським диктатором і керував знищенням мільйонів радянських громадян без жодного вагання чи невпевненості у власних силах. Публікація відносно систематичних досліджень 1930-х років за останні 15 років не залишає місця сумніву в тому, що на Сталіна падає вся відповідальність за масові вбивства протягом цього періоду і що він знав подробиці всіх основних операцій. Тепер ми маємо величезну кількість розсекречених документів, які свідчать, що Сталін власноруч підписав сотні списків осіб, які підлягали арешту, проставив позначки про застосування смертної кари в більшості з них, постійно закликав підлеглих присуджувати «вищу міру покарання» (смертну кару) та критикував інших за недоречну м'якість і брак пильності в боротьбі проти так званих ворогів народу. Д. Волкогонов оповідає показову історію про те, як Сталін переглядав список осіб, які підлягали арешту (й смертній карі): «Сталін бурмотів собі під ніс: "Та й хто пам'ятатиме цих покидьків через десять чи двадцять років? Ніхто... Хто пам'ятає тепер про бояр, яких позбувся Іван Грозний? Ніхто... Людям треба було знати, що він намірився позбутися всіх своїх ворогів. Зрештою, вони всі дістали по заслусі"»¹.

Як кіт, що грається з мишами, Сталін дражнив своїх підлеглих щонайстрашнішими особистими перспективами – депортація, життя в ГУЛАГу, тортури, страта, – спостерігаючи за їхніми реакціями на насмішки, уїдливі зауваги та садистський гумор. Інколи він їх підставляв, стежив за арештами, давав надію на скасування вироку, а потім наказував, щоб їх забирали на допит, катували й розстрілювали. Він також наказував ув'язнити чи депортувати дружин,

дітей, братів і сестер своїх найближчих соратників і спостерігав, чи вони здригнуться або зламаються під таким сильним тиском. Молотов і Каганович не здригнулися. Коли соратники Сталіна час від часу вкорочували собі віку, інколи залишаючи йому особисті записки, в яких заперечували свою вину, він залишався непохитним. Самогубства просто доводили, що обвинувачувані були винні, а наклавши на себе руки, вони намагалися уникнути справедливого покарання за свої злочини. Тих, хто відмовлялися визнати свою вину, вважали надміру гордими, а їхній вчинок – викликом партії. Хто зізнавався, щоб урятувати себе й свої сім'ї, того просто страчували чи відправляли у заслання, бо ж вони визнали себе винними. Родини зазвичай карали незалежно від визнання чи невизнання вини.

Сталін насолоджувався владою над життям і смертю громадян країни з населенням 170 млн (у 1938) і користувався цією владою без обмежень. Особисте знайомство з багатьма жертвами, здавалося, лише посилювало жовчне відчуття гри, навіть коли наслідки були смертельно небезпечні. Сталіну ніби бракувало любової частки, в якій локалізовано емпатію до жертв. Він ні на краплину не шкодував, що стільки людей було вбито й зламано навіть тоді, коли припинив чистки й убивства чи коли, нарешті, надав допомогу враженим голодом регіонам. До нього надходили незлічені звіти про те, як відбувалися примусові депортації на життя й добробуті радянських громадян, однак він не зреагував на них жодними діями й ніяк не виказав жалю. Описи передсмертних мук людей, які мерли під час українського голодомору 1932–1933 років, зокрема поширене людоїдство, не торкнулися його серця – воно залишилося незмінно холодним.

Життя радянських громадян, довірених йому як лідеру, не мали для нього майже жодної внутрішньої цінності. Керівну роль Сталіна під час Другої світової війни дуже вихваляють, особливо в сучасній Росії. А проте надто мало росіян ставлять питання про те, скільки з 27 млн радянських жертв війни можна віднести на рахунок байдужості Сталіна до втрати цих людей, його готовності ставити їх на лінію вогню без належного озброєння чи захисту, його

неослабного бажання під час війни засуджувати сотні тисяч радянських громадян до заслання й цілком можливої смерті в ГУЛАГу, а також безлічі помилок у ролі «генералісімуса» та головнокомандувача.

Навіть після війни, коли СРСР отримав статус великої держави, репресії та політичні вбивства тривали, хоча й у менших масштабах. Сталінове особисте марнославство стало лише виразнішим після перемоги над нацизмом, а ксенофобію підігрівав початок холодної війни. Наприкінці 1948 року Сталін зніціював кампанію проти радянських євреїв як «космополітів», шпигунів ЦРУ та агентів «Джойнту» («Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету», філантропічної єврейської організації). У червні 1952 року радянські правоохоронні відомства сфабрикували справу про «змову лікарів», у якій фігурували переважно кремлівські лікарі єврейського походження. Ця справа могла закінчитися виселенням до Сибіру та на Далеку Північ СРСР усього єврейського населення. Ми все ще не маємо переконливих документів про план депортувати євреїв, однак можна з певністю твердити, що радянським євреям дуже пощастило, що Сталін помер у березні 1953 року до початку можливої кампанії масового виселення.

Як пояснити формування такого масового вбивці, як Сталін? Чи він народився таким, а чи обставини його дитинства й молодості в гірській Грузії перетворили його на жорстокого диктатора, який забрав життя у стількох мільйонів невинних людей? Як врахувати вплив більшовистської фракції Російської соціал-демократичної партії, невеликої й високодисциплінованої групи професійних революціонерів, до якої Сталін долучився в молодому віці і з радикальними поглядами? Більшовиками керував Володимир Ілліч Ленін, який сам був готовий жертвувати життям невинних людей заради здійснення революції та закріплення її здобутків. Сталін щиро вірив, що Ленін був «гірським орлом» революційного руху, й тому вчився коло нього. Під час громадянської війни Ленін виступав за застосування «найбільш драконівських заходів» у боротьбі з контрреволюцією й особисто підписав накази про страту

сотень осіб, які нібито були білогвардійцями². Чи можемо ми пояснити жорстокість Сталіна тим, що він був «найкращим учнем Леніна», як його часто змальовувала сталінська пропаганда?

До того ж, можна спитати, чи обставини захоплення Сталіним влади в 1920-х роках, яке не відбулося би без його хитрості, підступності й змов, підігрівали кровожерність переможця щодо політичних супротивників, чиї політичні перспективи він розвіяв. Сталін піднявся від ролі «посильного» під час революції та проблематичного лідера під час Громадянської війни до Генерального секретаря Центрального комітету Компартії та одного з головних претендентів у наступники Леніна. Сталін належав до політичних лідерів, які не здатні терпіти опір – реальний, потенційний чи уявний – у будь-якій формі. Він роздушував ворогів, відправляв їх у заслання і знищував їх. Реальні обставини утвердження своєї влади в боротьбі проти суперників, без сумніву, відіграли свою роль у вбивствах, що їх скоїв радянський уряд під проводом Сталіна. Самий запах крові, який витав у кремлівському повітрі у 1930-х роках, міг під'юджувати Сталіна та його режим до дедалі більш насильницьких дій.

Деякі біографи Сталіна припускають, що смерть його першої дружини Катерини (Като) Сванідзе у 1908 році, незабаром після народження їхнього сина Якова, та самогубство другої дружини, Надії Аллілуєвої, у 1932 році спонукали Сталіна відкинути будь-які почуття до людей. Інші дослідники стверджували, що смерть Аллілуєвої та вбивство близького соратника Сталіна Сергія Кірова в грудні 1934 року стали тими ключовими моментами, через які він ізолювався від товаришів і які розбухали його холодну жорстокість. Його донька Світлана Аллілуєва писала після вбивства Кірова: «можливо, він ніколи не довіряв сильно людям, але після їхньої загибелі [її матері та Кірова] взагалі перестав їм довіряти»³. Однак свідчення його нечутливості до людських страждань сягають ще глибше, охоплюючи певні аспекти його дитинства, занурення в революційний рух, а також участь у громадянській війні в Росії та в політичній боротьбі 1920-х років. Тим не менш, до початку

1930-х Сталін усе ще мав змогу відчувати батьківську любов у родині та справжню дружбу в моменти відпруження.

Словом, немає одного-єдиного ключа до розуміння жорстокості Сталіна в 1930-х роках, а (як це часто буває в історії геноциду) цілий вихор переплетених чинників, які призвели до того, що Сталін вдався до масового вбивства мільйонів людей. До цього причетна його власна насильницька влада та специфіка розвитку в молоді роки і під час революційної діяльності; відданість більшовизму та «твердий» підхід Леніна до проблеми захоплення й утримання влади; сама природа радянської влади та її трансформативна утопічна комуністична ідеологія у відсталій країні, де велику роль відігравали традиції; обставини переможної боротьби Сталіна за владу та його максималістські ідеологічні цілі. Однак передусім у цій картині видно зловмисного, кровожерливого лідера. Мартін Малія пише: «Особиста параноя та індивідуальний садизм Сталіна як людини були, вочевидь, тим визначальним елементом, через який його правління скидалося, як метафорично висловився Бухарін, на повернення Чингіз Хана»⁴.

Йосип Джугашвілі народився в гірському грузинському місті Горі, розташованому близько 80 км від Тбілісі (тоді Тифліс). Цей регіон Кавказу – прекрасний і маєстатичний – потерпав від убозства, економічної відсталості та російської експлуатації. Грузини, гордий та енергійний народ, намагалися зберегти національну ідентичність посередництвом пісні, Грузинської православної церкви (до речі, давнішої за російське православ'я) та розповідей про розбійників і борців, які захищали незалежність і культуру Грузії від іранських, турецьких та російських ворогів. Більшість біографів подають дату народження Сталіна 6 грудня 1878 року, коли Грузія перебувала під гнітом царського імперіалістичного уряду та страждала від кампаній російщення, якими керували із Санкт-Петербурга й які виконували на місцях губернатори. Батько Сталіна, Вісаріон (Бесаріон чи Бесо) Джугашвілі, був молодим, красивим та неотесаним шевцем, а мати, Катерина (Кеке) Геладзе, – освіченою, вольовою та набожною дочкою грузинських селян. Отож, Сталін ріс в умовах бідності й релігійності у сім'ї грузинських міщан селянського походження.

Деяким біографам кортить приписати кровожерливість Сталіна в 1930-х роках тому факту, що його батько, як відомо, бив його, інколи досить жорстоко. Насправді ж Бесо дедалі частіше заглядав у чарку, і коли зрештою залишив сім'ю в 1890 році, він став мало не алкоголіком. Тим часом мати Сталіна була надзвичайно віддана своєму юному синові, особливо з огляду на те, що двійко інших дітей померли в дуже ранньому віці. Однак картина молодості Сталіна складніша, ніж у поданні деяких його біографів. Відомо, що його мати інколи била сина й була дуже сувора до нього, тоді як батько, мабуть, не відрізнявся від інших батьків тим, що застосовував тілесні покарання у вихованні сина, особливо після того, як добряче приймав на душу. Ні в тому, ні в тому випадку пояснення пізнішої жорстокості надмірними тілесними покараннями в дитинстві не витримує пильнішої критики. Сам Сталін згадував в інтерв'ю Емілю Людвігу: «Мої батьки були людьми неосвіченими, але ставилися до мене зовсім непогано». Світлана Аллілуєва, дочка Сталіна, зазначає, що батько сказав їй: «Бійки, грубість були нерідким явищем у цій бідній, напівграмотній сім'ї, в якій батько пив. Мати била маленького хлопця, а чоловік бив її. Однак хлопчик любив матір і захищав її й одного разу кинув ножем у батька»⁵.

Не можна сказати, що молодий Сталін, відомий родичам і друзям як Сосо, дістав виховання, незвичне для нижчого класу міського населення Грузії. Він гасав зі своїми юними друзями вулицями Горі, встрявав у кулачні бійки, брав участь у буйних діяннях банд, що були звичним явищем у тодішній Грузії. Ще хлопчиком він серйозно перехворів на віспу, яка назавжди поцяткувала його обличчя непривабливими шрамами. Також він злегка накульгував через травми, отримані від зіткнення з екіпажем, а ліві плече й рука всохли від удару іншого екіпажу. Але з іншого боку, він навчався в горійському духовному училищі, де його знали як дуже хорошого учня, який мав чудовий голос. Він багато читав і наполегливо вчився. До пізнього етапу у своєму житті він дотримувався набутих у дитинстві навичок самоосвіти⁶. Хоча деякі біографи змальовують Сталіна бандитом і хуліганом, який зле поведився з тваринами

й завжди був готовий до бійки, його юність більше характеризувала схильність до романтизму, традиційної грузинської пісні та поезії. Цей сильний потяг до романтизму поглиблював прив'язаність Сталіна до грузинських національних традицій та епічних пісень, що їх завчали напам'ять молоді грузини ⁷.

Як ціле покоління незадоволеної грузинської молоді, Сосо декламував рядки з «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі, епічної поеми XII століття, яка прославляла національні й героїчні риси грузинів. Один біограф Сталіна пише, що він запозичив декілька улюблених висловів у Руставелі, зокрема такі: «Мое життя безжалісне як звір» та «Ближній виявився ворогом небезпечнішим, ніж недруг» ⁸. Серед улюблених авторів Сталіна був і грузинський письменник-патріот О. Казбегі. Його відома епічна поема «Батьковбивця» звеличувала чесноти й героїзм Коби, справедливого месника грузинського народу. Коба, пише інший автор біографії Сталіна в недавно опублікованій праці, «був шляхетним ідеалом людини честі, яка не хотіла підкорятися несправедливості» ⁹. Сталін чітко ототожнював себе з Кобою: він узяв собі перше підпільне прізвисько «Коба» в 1903 році, і кілька товаришів називали його так до кінця життя. Навіть коли незадовго до Першої світової війни він поміняв його на «Сталін» (сталевий), яке щонайкраще відбивало створюваний образ, ще протягом кількох років він і далі писав літеру «К» (Коба) перед «Сталін» ¹⁰.

Мати Сталіна була рішуче налаштована зробити з обдарованого й улюбленого синочка священика. Із цією метою вона спромоглася – лише завдяки величезній рішучості та переконанню – щоб його прийняли студентом до Тифліської православної семінарії на стипендію. Там у 1894 році молодий Сосо був змушений вивчати російські предмети російською, а вчителями були переважно російські священики, що дратувало його самого та його однокласників. Тифліс був великим багатонаціональним центром західного Кавказу. На відміну від провінційного й відсталого Горі, Тифліс познайомив Сосо з політичним радикалізмом у Російській імперії, там він став свідком появи руху робітничого класу. Саме в семінарії Сосо вперше прочитав радикальну

літературу, якою тоді зачитувалося студентство у всій імперії. Сталін відкрив для себе Спенсера та Чернишевського, Дарвіна та Маркса. Особливо на нього вплинула потужна суміш грузинської радикальної літератури й аргументів марксистів проти популістів. Ставши зрештою джерелом ідеології марксизму-ленінізму в Радянському Союзі та у всьому світі, Сталін ніколи не втрачав прив'язаності до грузинської літературної традиції, яку увібрив у себе в семінарські роки.

Однак незабаром Сталін влився в лави серйозних радикальних груп у місті, до яких його залучили в ролі пропагандиста серед робітників. У 1899 році Сталін назавжди залишив семінарію, щоб цілком віддатися роботі в соціал-демократичних колах. Поліція сіла йому на хвіст, і Сталін перебрався у підпілля, переїхав до Батумі, де активно організовував страйкову діяльність. Як і багатьох молодих, освічених та ідеалістичних підданих імперії на «периферії» (Царство Польське, Грузія, Вірменія та Смуга осілюсті), Сталіна приваблювала дедалі більша потуга та войовничість робітничого руху і його соціал-демократичного проводу. Ще будучи молодим революціонером, Сталін проявив низку характерних рис, які збереглися у зрілому віці: нетерпимість до інших поглядів, схильність до набуття ворогів, замкнутість. Багато мемуаристів того часу згадують його «хитру», «чванливу» чи «глузливую» усмішку, яка показувала, ніби він знав щось таке, чого не знали вони, а він їм цього не розкривав. Водночас він був стриманим, тихим та сконцентрованим. Багаторічний соратник Сталіна Лазар Каганович згадував: «Сталін був геть не таким, яким його зображують [сьогодні]. ...Я знаю Сталіна з першого періоду його роботи, коли він був скромною людиною, дуже скромною. Він не лише жив скромно, а й тримався скромно з усіма нами»¹¹.

У проміжку між 1902 роком, коли його арештували в Батумі, та революцією 1917 року Сталіна переслідувала поліція. Його заарештували й двічі засилали; він жив у підпіллі як соціал-демократичний агітатор. Йому вдавалося вибратися до Європи й Санкт-Петербурга на короткі періоди в партійних справах. Особливо сильний вплив на його формування справило перебування в Баку в 1907–1910 роках.

Там він спостерігав потужний багатонаціональних рух працівників нафтової промисловості в місті, який переконав його, що відкрита агітація може часто бути такою само ефективною, як підпільна пропаганда. Головне з того, що він засвоїв, – це гнучкість методів та реалістична оцінка революційних можливостей. Маючи справу з потужним рухом профспілок у Баку, він був змушений піти на низку тактичних коректувань. Цей тверезий прагматизм був властивий його політиці майже до самого кінця життя, коли він уже поступився егоцентричній старечій зарозумілості.

Сталін швидко й недвозначно виявив свою відданість більшовизму та радикалізму Леніна. Молодому грузинському радикалу подобалося в засновнику більшовизму все: самопосвята партії професійних революціонерів та безкомпромісно революційний різновид марксизму, полемічний стиль та внутрішньопартійна войовничість, готовність допускати насильство з боку робітничого класу й навіть тероризм, якщо вони сприяли справі соціал-демократів. Якщо не брати до уваги насичену гіперболами риторику часів пізнішого культу Сталіна, можна констатувати, що молодий Коба швидко опанував ідеологію партії та її революційну тактику. В ім'я партії Сталін узяв участь у низці пограбувань банків та «експропріаціях», найяскравіші з яких було проведено в Тифлісі в 1907 році. Біографи Сталіна інколи посилаються на ці пограбування як на ознаку свавілля та схильності до насильства. Однак їх доречніше розглядати як приклад його відданості партії та відкидання традиційної моралі – ця риса була властива багатьом більшовикам та есерам.

Хибно вважати Сталіна лише більшовиком, який діяв методом насилля та змов, хоча це, безумовно, було. Він був також ідеологом, і в ролі редактора «Правди» Сталін узяв на себе важливу місію: пояснювати послідовникам платформу Леніна та більшовистських проводирів, яка постійно еволюціонувала. Сталін виявився чудовим редактором, і з часом лише вдосконалювався. Не володіючи досконало російською мовою, Сталін, тим не менш, добре здавав собі справу з важливості гострої, агітаційної публіцистики й був не

проти переробляти дописи товаришів у цьому дусі. Цей талант він розвивав і виявляв до самого кінця життя¹².

Подібно до багатьох радикалів своєї доби, Сталін побував у засланні за революційну діяльність. Перше заслання у 1903–1904 роках до холодної Іркутщини виявилось не таким уже й важким. Він мав змогу читати й писати, зустрічатися з товаришами-революціонерами й знаходити друзів серед засланців. Подібним було і заслання до Вологодської губернії в 1909–1912 роках. Якщо порівнювати з умовами депортованих в СРСР у 1930-х, Сталіну жилося в засланні просто розкішно. Важчим і вагомим для формування його характеру стало заслання до села Курейки Туруханського району, розташованого за полярним колом, куди він прибув 1914 року і звідки виїхав незадовго перед революцією. Сталін потрапив у надзвичайно суворі й холодні умови й мешкав у крихітному, ізольованому поселенні. Менш загартовані чоловіки жакливо страждали би тут від холоду й самотності серед невеликої групки місцевих жителів. Сталіну ж, здавалося, велося добре. Принаймні він опанував середовище, знаходив утіху в товаристві місцевих мешканців (зокрема, жінок) й насолоджувався самотністю полювання й рибальства на Далекій Півночі. Із цього суворого середовища він вийшов із ще більшим відчуттям самовладання та впевненості у здатності вижити в критичних умовах. Ранньою весною 1917 року, коли Сталін приєднався до революційного перевороту в Петрограді, він був загартованим і цілеспрямованим більшовицьким лідером, здатним працювати з перервами лише на сон та ефективно й рішуче виконувати поставлені й самостійно сформульовані завдання.

Роль Сталіна у Великій Жовтневій революції зводилася більше до наслідування, ніж до провідництва. Але він завжди був поруч із Леніним, готовий узятися за кожне доручене завдання. З одного боку, він був «майстром на всі руки» для Леніна, а з іншого, став незамінним для багатьох товаришів завдяки успішному виконанню логістичних та політичних доручень без жодної скарги чи вагання. За наявності стількох гонорових інтелектуалів, причетних до революції – Леніна, Троцького, Зінов'єва та Бухаріна, – Сталін

вдовольнявся роллю партійного лідера, який говорив мало, а робив діло. Хибно уявляти Сталіна лише бандитом і побігачем – це той оманливий образ, що його Троцький успішно передав наступним поколінням. Сталін був людиною діла й створив обставини, які мали привести його до успіху.

Під час Громадянської війни в Росії 1918–1921 років Сталін якийсь час керував силами більшовиків на Царицинському фронті. Дії Червоної армії в Царицині були настільки безладними, що нависла загроза провалу. У цей час Ленін прислав Сталіна із дорученням зміцнити оборону. Рішуче беручись за доручену справу, Сталін писав Леніну: «Жену й клену всіх, кого треба, сподіваюсь, скоро відновимо [постачання харчів]. Можете бути певні, що ми не помилюємо нікого – ні себе, ні інших». У відповідь на занепокоєння Леніна надійністю лівих есерів у Царицині Сталін запевняв: «Що стосується істеричних, будьте певні, у нас рука не здригнеться, з ворогами діятимемо по-ворожому». Сталін тісно співпрацював із чекістами, намагаючись навести порядок у лавах Червоної армії і роздушити потенційних політичних супротивників. Климент Ворошилов, командувач військ у Царицині, описав один типовий випадок: «Резолюція Сталіна була короткою: “Розстріляти”. Інженера Алексєєва, двох його синів, а разом із ними значну кількість офіцерів, які частково перебували в [нібито опозиційній] організації, а частково лише за підозрою у співучасті в ній, схопила надзвичайка, і їх негайно, без жодного суду, розстріляли»¹³.

Громадянська війна в Царицині виявилася вирішальним моментом у дедалі гострішому суперництві Сталіна з Троцьким, який тоді був наркомом із військових та морських справ. Сталіна обурило залучення колишніх царських генералів та спеціалістів до Червоної армії; він був переконаний, що вони заважали поступу червоних сил та підживляли більшовицьку справу. Троцький, навпаки, вважав, що необхідно використовувати військовий талант у боротьбі проти білих. При тому Троцький не приховував свого скептичного ставлення до лідерських здібностей грубуватого грузина і вкрай критично відгукувався про

недосвідченість Сталіна та невміле орудування військовими справами. Троцький і Сталін доносили один на одного Леніну й змагалися за верховенство на Царицинському фронті.

Попри звинувачення Троцького Сталін зумів організувати опір Червоної армії білогвардійцям і успішно виконав принципове завдання утримати територію. Тут, уперше в кар'єрі Сталіна, ми бачимо масові вбивства, зокрема страти без суду й слідства та насильницькі розправи. Не можна сказати, що на ньому лежала відповідальність за більшовицьке насильство на Волзі, – це було би перебільшенням. Однак ясно видно, що він не цурався вживати крайніх заходів для збереження радянської влади. Такою схильністю до насильства він не поступався самому Леніну, який, як відомо, закликав придушувати повстання шляхом демонстративного вішання сотень селян на горбах («вішати неодмінно, щоб люди бачили»), а також розстрілювати на місці підозрілих, які могли виявитися ворогами-білогвардійцями¹⁴. У кожному разі, як доводить, зокрема, Йорг Баберовскі, «в ексцесах Громадянської війни на світ народився сталінізм»¹⁵.

Сталін також брав участь у воєнних діях як командувач фронту в Польсько-радянській війні 1920–1921 років. Знову ж таки, серед більшовицьких лідерів постали сумніви в його військових здібностях. Зрештою, його розкритикували (особливо постарався Троцький, що й не дивно) за відмову взяти участь у наступі на Варшаву з тим, щоб самому повести атаку на Львів. Однак той факт, що поляки успішно чинили опір Червоній армії і змогли укласти мир у Ризі на привабливих для них умовах, який гарантував їм вигідну лінію східного кордону, пояснюється не лише невдачами Сталіна. Сталін не забув радянську поразку в цій війні – він, здається, не забував жодних поразок. Його ворожість до поляків у злісних формах виявилась пізніше. Звісно, суперництво з Троцьким лише поглибилося; вже в цей час, пише Роберт Сервіс, «він вичікував слушної нагоди для помсти»¹⁶.

Безжалісний, холодний, жорстокий і неспочутливий Сталін сприйняв перемогу революції над ворогами та встановлення радянської влади не як джерело радості й утіхи,

а як виклик власній позиції в радянській ієрархії. У жадобі особистої влади, прихованої за зовнішньою машкарою згідливості та компромісності, він вичікував моменту, щоб вибороти місце в партії, яке мав звільнити Ленін. Вождь пролетаріату пережив уже кілька паралічів (перший у травні 1922 року), а в січні 1924 помер. З усіх провідних більшовиків Сталін, здавалося, найближче співпрацював із Леніним. Їхні погляди на нову економічну політику та національне питання також збігалися більше, ніж часто стверджувано в літературі¹⁷. Тому Сталін міг мати певні підстави очікувати, що він стане до керма партії після відходу Леніна.

У своєму «Заповіті» (23–26 грудня 1922 року) Ленін, як відомо, проаналізував позитивні й негативні характеристики низки більшовистських очільників, зокрема й Сталіна, не вказуючи остаточно, хто повинен стати його наступником. Однак додаток до «Заповіту» від 4 січня 1923 року, що його Ленін долучив під впливом даних про те, що Сталін залякує лідерів Компартії Грузії, ясно засвідчив: більшовистського вождя турбували особисті риси Сталіна, його «грубувата» поведінка та суворе поводження з партійними товаришами. Незабаром після цього Надія Крупська поскаржилася Леніну, що Сталін недобррозичливо до неї ставиться й не дає їй зустрічатися з ним (Леніним). Це лише підживило підозри Леніна щодо амбіцій Сталіна. Але було надто пізно: Ленін помер 21 січня 1924 року. Махінації Сталіна навколо смерті й поховання Леніна і його здатність подати себе як найвірнішого послідовника Леніна показали його оточенню, особливо позірним союзникам Зінов'єву та Каменєву, що він прагне верховної влади. «Заповіт» Леніна з додатком прочитали складу Центрального комітету лише значно пізніше, у липні 1926 року, після того, як Сталін, Зінов'єв та Каменєв вже більш-менш узяли контроль над керівництвом партії у свої руки й могли відмахнутися від зауваг Леніна як примхливих відступів підозріливої старої хворої людини.

Боротьбу за владу в середині і наприкінці 1920-х років так докладно задокументовано в літературі, що немає потреби подавати тут її огляд. Харизматичний і талановитий

Лев Давидович Троцький, якого багато партійців вважали основним претендентом на заміщення Леніна біля керма партії, дедалі більше ізолювався від основних партійних лідерів. Самовпевненість, яка межувала із зарозумілістю, недостатня увага до партійного апарату (в чому аж ніяк не можна було звинуватити Сталіна) і часті перебування за межами столиці запламували репутацію Троцького як вождя Червоної армії під час Громадянської війни й змусили багатьох засумніватися в тому, що він зможе вести радянську державу далі. Інші серйозні претенденти – Зінов'єв, Каменєв і Бухарін – прагнули до передових ролей у партії і, як і Сталін, писали трактати про ленінізм, щоб у такий спосіб ствердити своє право на першість. Проте всі вони зрештою поклалися на Сталіна в тому, що стосувалося залучення партійного апарату та роботи з партійними кадрами середнього рівня¹⁸.

Сталін зумів створити союз «на лівому фланзі» із Зінов'євим і Каменєвим в боротьбі проти Троцького, а потім «на правому фланзі» з Риковим, Томським та Бухаріним проти Зінов'єва та Каменєва, й увесь цей час виглядати вищою мірою неупередженим прихильником партійної єдності, що й гарантувало йому успіх у боротьбі. Водночас Сталін забезпечував кар'єрне просування низки безпристрасних і здібних підлеглих, зокрема Молотова, Кагановича, Мікояна та Ворошилова, які пізніше підтримали його випаді проти Рикова, Томського та Бухаріна наприкінці 1920-х років. Методи, що їх Сталін розвинув у боротьбі за владу, добре прислужилися йому через кілька років, коли він організовував «судові вбивства» своїх політичних суперників, «старих більшовиків», та ініціював геноцидні кампанії в 1930-х роках. Він терпляче вичікував нагоди усунути суперника й планував – мовчки і старанно. Відоме його визнання: «Вибрати свого ворога, підготувати всі деталі удару, втамувати спрагу жорстокої помсти і потім піти спати... Нема нічого солодшого на світі»¹⁹.

Багато чого про методи Сталіна можна дізнатися, читаючи недавно розсекречені внутрішні дебати Політбюро та пленумів ЦК кінця 1920-х і початку 1930-х років, переломного періоду в «захопленні влади»²⁰. Ці гостро полемічні

дебати відбувалися без жодних заборонених прийомів. Однак Сталін і далі тримається подалі від взаємних обвинувачень і грає роль арбітра у справі про партійну єдність. Він – голос порівняно стриманий, тоді як інші кидаються один на одного з кулаками. Молотов – один із нападників, які діяли в інтересах Сталіна. Спершу із Троцького роблять козла відпущення, він постійно захищається, хоча говорить зачасто і надто агресивно. Коли Троцького, по суті, усувають зі сцени в 1927 році, «права опозиція» (Риков, Томський і Бухарін, який пристає до них дещо згодом) стають блискавковідводами, коли здійснюється гроза навколо проваленої політики та партійних інтриг щодо «другої революції», колективізації та першої п'ятирічки. Увесь цей час Сталін продовжує грати непохитного захисника революції та її завоювань, хоча періодично ставить гострі питання й відпускає саркастичні зауваги на адресу цькованих. Його виступи-втручання лаконічні, стислі – як судді, а не обвинувача. Однак він також міг з'ясовувати стосунки й нападати на опонентів із уїдлигим сарказмом, якщо відчував у цьому потребу.

Як і в багатьох інших аспектах публічного життя, постава Сталіна в цих партійних пересварах була удаваною. Він був людиною емоційною; під зовні спокійною поверхнею клекотало обурення і гнів на ворогів. Стимування власних емоцій коштувало йому чималих зусиль²¹. Однак у приватному листуванні та спілкуванні з найближчими соратниками він розкривався, й було видно, наскільки глибоко сиділа в ньому відверта ненависть. У листі до Молотова, написаному у вересні 1930 року, він говорить про Бухаріна так, як загалом рідко дозволяв собі на людях, називаючи його «гнилим капітулянтом» та «патетичним опортуністом». В тому самому листі він радить Молотову: «Якщо Риков та інші спробують ще раз сунути носа, бий їх по голові. Ми достатньо їх жалували. Пожалувати їх тепер – злочин»²².

Хоча сама боротьба за панування в партії не вела безпосередньо до насилля, Сталін діяв методами рішучого змовника та вправного лицеміра. Здатність приймати різні пози й надягати різні маски залежно від поточних

потреб характеризували його кар'єру до самого кінця. В той-таки час, Сталін так ніколи цілком й не відмовився від грузинських звичок, смаків та особистих рис. Власне, до 28 років він писав винятково грузинською ²³.

Ким же був товариш Сталін? Дуже мало людей насправді знали відповідь на це запитання, навіть якщо вважали, що таки знали. Існує чимало історій про невловимість Сталіна, коли йшлося про його особистість. Коли він уже був у літах, то вказував на свій стилізований, імпазантний портрет і казав співрозмовникам, що Сталін – там, у картинній рамці, а не тут перед ними, у цій невеликій, невиразній фігурі з землястою шкірою та подзьобаним віспою обличчям. Коли актора Олексія Дикого обрали на роль Сталіна у фільмі, вождь запитав його, як він планував зображати свого героя. «Так, як його бачать люди», – відповів актор. Сталін нібито сказав: «Правильна відповідь», і дав йому пляшку бренді ²⁴. Кажуть, що на вершині своєї влади Сталін одного разу накричав на свого сина Василя за зловживання прізвисьмом батька: «Ти не Сталін, і я не Сталін! Сталін – це радянська влада!» ²⁵

Реальний Сталін – недовірливий, мстивий, умілий, холодний, жорстокий, злий, холоднокровний, а також фізично слабкий і морально нищий – зрештою створив образ вождя імперії, великого Сталіна. Він жив своєю благородною версією й переконував оточення, що справжній Сталін саме такий. Залякуваннями, силою й маніпуляціями він досягнув величезної влади. Хто сумнівався чи чинив опір алхімічній суміші влади й марнославства Сталіна, того понижували на посаді, позбавляли членства в партії й виштовхували на обочину, а до кінця 1930-х років зіслали до виправно-трудових таборів чи розстріляли.

3. Розкуркулення

Ахілесовою п'ятою радянської влади й проблемою, до якої більшовики поверталися неодноразово, але без особливого успіху, була порівняна відсталість селян, які становили переважну більшість населення Радянського Союзу. Більшовиків дратувало все, що стосувалося селян: їхня набожність та прив'язаність до звичаєвого права, гадана примітивність та внутрішньо властива дрібнобуржуазна ментальність. Наприкінці XIX століття марксистки в Європі говорили про «ідіотизм сільського життя» – вони були сповнені упереджень міської еліти та віри в прогресивні риси заводського пролетаріату. Ленін принаймні розумів, що російське селянство мало певні революційні риси, і що бідняки та середняки могли прислужитися як союзники робітничого класу в революційній ситуації. І справді у революції 1917 року російське селянство виявилось важливою запальною силою – у ролі недосвідчених новобранців в армії й безземельних та спрагнених землі селян, – яка допомогла скинути автократію в лютому 1917 році й відібрати владу в Тимчасового уряду в жовтні.

Багато істориків завважають, що селяни часто першими підіймалися на революцію і першими страждали від неї. Революція 1917 року в цьому плані аж ніяк не була винятком. Справді, більшовицький «Декрет про землю» від 8 листопада 1917 року надавав селянам право власності на землю, таким чином втілюючи мрії російського села, які воно плекало з часів селянських повстань XVII століття. Однак уже в 1918 році, коли більшовикам конче потрібно було зібрати хліб для утримання влади й боротьби у Громадянській війні, права селян на землю швидко скасували, а натомість провели примусові зернозаготівлі з застосуванням озброєних загонів червоноармійців та нашвидкуруч

озброєних бригад робітників. Це відштовхнуло від радянської влади тих самих селян-виробників, які раніше своїм бунтарством допомогли скинути старий режим.

Громадянська війна на селі була жорстока й смертоносна. Мільйони селян загинули в цьому протистоянні: деякі билися на тій стороні чи на іншій, а багато-хто просто потрапив у жорна постійних змін влади: білогвардійці, Червона армія, анархісти, українські фракції, козаки та сила-силенна націоналістичних борців. Примусове вилучення зерна та спроби колективізувати село призвели до запеклої боротьби між селянами та новими представниками радянської влади. Повстання селян вибухнули на Тамбовщині та в Поволжі. Жахливий голод охопив ці регіони, а також пройшовся усією Росією та Україною в той час, як політика радянського уряду знищила виробничі спроможності російського селянства. Леніну і більшовикам не залишалось нічого іншого, як відступити на цьому фронті. Вони оголосили «селянський Брест», тимчасовий компроміс із економічними реаліями радянського села. У 1921 році більшовики ввели нову економічну політику, яка поклала край експропріації зерна, дала змогу селянам накопичувати й торгувати хлібом. Більшовики гучно проголосили «змичку» між містом і селом. Багато істориків вважають неп просто паузою перед першою великою війною більшовиків проти села (1919–1922 роки), після якої була і друга, і остання, третя (1928–1933 роки)¹.

Неп, звісно, тягнув за собою економічні та політичні втрати, які були неприйнятні для Сталіна та його соратників у Політбюро. Те, що часто в науковій літературі про СРСР називають «другою революцією», було насправді карколомною й великою мірою насильницькою кампанією Сталіна з метою скерувати економіку в іншому напрямку й врятувати більшовицьку революцію (і власну провідну роль) від можливого розвалу, якого він побоювався. Отож, у 1928 році Сталін запровадив першу п'ятирічку з метою швидкої індустріалізації країни нереально високими темпами. Згідно з даними тогочасних радянських економістів, індустріалізацію можна було фінансувати завдяки «примусовим заощадженням», а це означало, що селян мали змусити продавати зерно за низькими цінами, платити вищу

ціну за потрібні їм промислові товари та споживати набагато менше харчів власного виробництва. Держава мала заготовляти зерно й продавати його за кордоном, щоб інвестувати виручені кошти в промисловість.

Сталін регулярно використовував непідробний страх перед війною та іноземною інтервенцією як виправдання надзвичайних заходів що в промисловості, що в сільському господарстві під час «другої революції». «Ми відстали від розвинених країн на 50–100 років», – нарікав він у промові перед передовиками виробництва в лютому 1931 року. «Ми повинні подолати цю дистанцію за 10 років. Якщо нам це не вдасться, нас роздушуть»². Марксизм-ленінізм-сталінізм, звісна річ, передбачав війну й інтервенції; капіталізм та імперіалізм мали завдати неминучого наступного удару соціалістичному узурпатору влади. Тому Радянський Союз мав постійно перебувати в стані бойової готовності. Однак за правління Сталіна манія війни сягнула нових висот, зокрема через його власну ксенофобію та віру в загрозу ворожого нападу, а частково з тієї причини, що вона давала йому в руки чудове й зручне виправдання економічних заходів, які не підкорялися здоровому глузду, та винищення нібито політичних ворогів, зокрема куркулів. Під час пленуму ЦК у листопаді 1929 року, тобто на початку кампанії колективізації, Молотов повернувся до теми навислої загрози іноземної інтервенції, щоб обґрунтувати радянську політику. «У нас все ще є листопад, грудень, січень, лютий і березень, чотири з половиною місяці, за які, якщо імперіалісти нападуть на нас в лоб, ми зможемо здійснити рішучий прорив в економіці та колективізації»³.

Зважаючи на небажання селян віддавати сільськогосподарську продукцію за нижчими цінами – вони б радше її спожили самі чи знищили – Сталін зініціював у 1929 році програму примусової колективізації села. За перші два місяці 1930 року половину радянських селян, а це близько 60 млн осіб у понад 100 тис. сіл, змусили ввійти до поспіхом створених колгоспів⁴. Варто чітко усвідомлювати, що сутність цієї програми полягала в досягненні політичної мети: зламати хребта незалежному селянству. Більше ніколи «проклятим селянам» не буде дозволено ставити під

загрозу радянську політику, утримуючи зерно від продажу на ринку. Одним шляхом колективізації Сталін також мав утілити більшовицьке бачення радянського соціалістичного села, яке надихало ветеранів партії від часів революції.

Злісний наступ на традиційне сільське господарство відбувався паралельно з остаточним розходженням Сталіна з Бухаріним, Риковим і Томським: вони виступили проти таких безвідповідально насильницьких «економічних» заходів та встановлення диктатури Сталіна. Однак слід також визнати, що не лише Сталін виявляв маніакальну зневагу до російських селян та виступав за колективізоване сільське господарство: багато більшовиків нервово сприйняли неп і не бажали йти на компроміс із селом. Вони затаїли глибоку зневагу до так званих немпанів, дрібних торговців та підприємців, які з'явилися в цей період, а також до тих селян, які мали змогу найняти робітників і розширювати ринок збуту своєї продукції. Багато членів ЦК та Політбюро підтримували політику Сталіна й вважали його аргументи переконливими.

Основні засоби перетворення індивідуальних сільських господарств на колгоспи звелися до, можна вважати, радикального, геноцидного наступу на так званих куркулів, нібито багатих селян, які заважали усупільнити землю та експлуатували бідняків і середняків, змушуючи їх працювати за малу винагороду та позбавляючи їх землі. (Російське слово «кулак» означає також частину руки; ці селяни нібито затискали зерно в кулаці й не хотіли ділитися грішми, нагромадженими за рахунок бідняків та безземельних селян.) Історики, які вивчають радянське село, дійшли висновку, що образи соціально розшарованого російського селянства, розколотого класовою боротьбою та економічною нерівністю, геть не відповідали реальній картині сільського життя. Натомість серед селян, багатших і бідніших, панувала значна солідарність, особливо перед лицем набігів комуністів із міст. Тим не менш, куркулі стали уявленим соціальним ворогом, групою, визначальною ознакою якої на практиці часто ставала наявність у господарстві кількох голів худоби та волів чи вкритий бляхою дах хатини, але

також реальний чи гаданий опір колективізації та комунізму, а інколи просто релігійність чи дотримання старообрядських звичаїв. «З перших днів Громадянської війни, – писали “Ізвестія” в лютому 1930 року на початку кампанії розкуркулення, – куркулі стояли на протилежному боці барикад від нас». Радянська риторика цілком послідовно змальовувала типовий образ куркуля – «кровопивці, гнобителя й паразита», згадував радянський дисидент Петро Григоренко⁵.

Сільських священників та їхні родини зараховували до категорії куркулів, так само, як і багатьох колишніх землевласників. Деякі села просто назвали куркульськими й знищили цілком, вивізши з них усіх мешканців, багатших і бідніших. Подібно до селян, яких Ленін хотів вішати на кожному горбі на Тамбовщині як засторогу іншим припинити повстання, куркулі перетворилися на уявлений клас ворогів, яких належало знищити з тим, щоб решта селян у найкращому випадку взялися за дрючки й перейнялися до них класовою ворожнечею, а в найгіршому випадку мовчки й покірно вступили у світ колективних господарств.

15 березня 1931 року ОДПУ видало записку про проблему куркулів, яка проголошувала, що мета вивезення куркулів з усіх сільськогосподарських регіонів полягає в «тотальному очищенні [їх] від куркулів». Куркулів було, по суті, дві групи: найнебезпечніших належало «негайно усунути», а другу групу випроводити на заслання. Цю просту формулу покарання гаданих «ворогів народу» повторювано протягом 1930-х років. Водночас радянські активісти на селі повторювали лозунги: «Ми виселимо куркулів тисячами, а якщо потрібно – виб'ємо куркульську породу»; «Куркулів на мило»; «Нашого класового ворога потрібно змести з лиця землі»⁶. Ці заклики не були простими деклараціями: насилля від рук загонів розкуркулювачів, до яких інколи входили злочинці з бідноти та безземельних, було жажливе. «Ці люди, – йшлося в одному звіті ОДПУ, виганяли розкуркулених голими на вулиці, били їх, влаштовували пиятики в їхніх домівках, стріляли понад їхніми головами, змушувати копати собі могили, роздягали жінок та обшукували їх, крали цінні речі, гроші тощо»⁷. Навіть якщо й було

керування й нагляд із Кремля, спонтанне насилля мало значно більше місце в кампанії розкуркулення, ніж у пізніших націлених політичних діях проти національних, «асоціальних» та політичних жертв сталінізму⁸. У кожному разі, від кінця 1929 й до 1932 року було переселено близько 10 млн куркулів⁹.

Поєднання розкуркулення та колективізації спустошило село й підштовхнуло селян до того, що деякі історики вважають другою громадянською війною: селяни палили збіжжя, забивали худобу та нападали на загони комуністів і служак ОДПУ, які прибували з міст та районних центрів, щоб забезпечити виконання політики Сталіна. Розмови про класову боротьбу швидко вщухли на селі, коли стало зрозуміло, що йдеться, насправді, про війну міста проти села, комуністів проти всього селянства. Лише в 1930 році селяни провели понад 13 тис. «масових акцій», до яких приєдналися понад 3 млн учасників. Селяни тисячами гинули в цих запеклих боях, так само, як і вірні сталіністи та члени ОДПУ. У 1930 році радянський режим виніс 20 201 смертний вирок у селах за політичні злочини, що вдесятеро більше, ніж попереднього року. Більшість із них мали на меті придушити повстання в сільській місцевості та примусити селян виконувати програми колективізації¹⁰.

Низка ознак кампаній розкуркулення наводить на думку про її геноцидний характер. По-перше, Сталін віддав наказ повести боротьбу проти села й доручив його виконання своїм безпосереднім підлеглим, зокрема голові ОДПУ Генриху Ягоді. Сталін наглядав за проведенням операцій, жадібно читав звіти про успіхи й проблеми й від початку дав зрозуміти, що не можна було терпіти жодного опору і що куркулі мали бути «знищені як клас»: вбиті, вивезені, депортовані та розсіяні по спеціальних поселеннях на Далекій Півночі, в Центральній Азії та Сибіру.

По-друге, до категорії куркулів зараховували цілі сім'ї, а не окремих осіб. Тому не лише голову сім'ї та його дружину вважали куркулями, а й усіх родичів, малих і старих. Кого із селян визнавали куркулями, тих депортували сім'ями і навіть інколи розстрілювали сім'ями. Діти куркулів несли на собі Каїнову печать крізь усе життя незалежно

він того, яку роботу чи професію вони собі зрештою обирали. Куркульство було спадковим, якщо хочете. У цьому полягала, за словами Солженіцина, «суть плану: селянське сім'я мусить померти разом із дорослими»¹¹.

По-третє, куркулі стали об'єктом дегуманізації та стереотипізації – характерна риса жертв геноцидів протягом ХХ століття. Вони були, звісно, «ворогами народу», але також і «свиньми», «собаками» і «тарганами», «покидьками», «паразитами», «мерзотниками» та «сміттям», яке підлягало очищенню, розчавленню й знищенню. Горький описував їх як «напівзвірів», а радянська преса й пропаганда інколи змальовували їх як мавп¹². У цьому сенсі куркулів вилучили з категорії людей як групу нелюдів, особливу расу, яка була суттю своєю гірша за інших – і саме так із ними поводитись.

По-четверте, куркулів нищили великими кількостями. Під час колективізації близько 30 тис. куркулів було вбито; нашвидкуруч склепані «трійки» засудили більшість куркулів до страти, і їх було розстріляно на місці. «Щасливчиків» же били, знущалися над ними, арештовували, а потім висилали в заслання, а хати їхні дощенту спалювали. Великі маси куркулів (за різними підрахунками близько 2 млн осіб) було примусово депортовано на Далеку Північ та до Сибіру. Більшість із них засилали до так званих спецпоселень, які були розкидані по суворій місцевості й в яких колосальні потоки депортованих мали, за теорією, отримувати забезпечення від ОДПУ.

Спецпоселення були важливим аспектом Архіпелагу ГУЛАГ, що його так гостро описав Олександр Солженіцин. Однак Солженіцин мав скупі дані про ці поселення, які проковтнули незліченну кількість радянських громадян у 1930-ті роки і могли бути не менш смертельними для їхніх мешканців, як і більш відомі виправно-трудова табори, наприклад, у Воркуті та на Колімі, та інші, такі самі жорстокі та страшні імітації пекла. За документами, пише Л. Віола, спецпоселення були «карною Утопією для ізолювання та перековування соціальних ворогів». Насправді ж вони «стали не більш ніж абияк змонтованими виправно-трудовами установами»¹³.

За даними ОДПУ, у січні 1932 року близько 500 тис. куркулів, тобто приблизно 30 % від загальної кількості депортованих на той час куркулів, уже померли в таборах або втекли¹⁴. Якщо залишити осторонь смертельну систему таборів ГУЛАГу, існує реальна проблема в осмисленні питання геноциду, коли мова заходить про спецпоселення. На позір ці поселення були покликані ізолювати від суспільства куркулів, а пізніше також національні групи й так звані асоціальні елементи, й поставити їх до нібито продуктивної роботи: лісозаготівля, будівництво каналів та піднімання цілини. Вони мали працювати в шахтах і заселювати регіони, залюднені місцевими народами, яких радянські урядовці вважали непридатними до дисциплінованої роботи. Повторювали навіть мантру, що зайняті в корисному виробництві куркулі можуть знову стати порядними радянськими громадянами попри свою хижацьку натуру.

Водночас реалії спецпоселень, які не зазнали значних змін протягом 1930-х та початку 1940-х років, були такі, що дуже мало мінімальних вимог, згаданих у директивах про створення спецпоселень, було зреалізовано на практиці. Нам це відомо з численних звітів шокованих лікарів ОДПУ та керівників поселень, які описують голод, хвороби, бруд, злидні, сильний холод та незадовільні умови проживання й харчування у майже всіх спецпоселеннях. Ліс для будівництва бараків ніколи не доходив туди, техніки для розчищення землі не було, харчові пайки, які й так були мінімальні, неправильно адресували, крали або взагалі навіть не надсилали. В одному звіті за січень 1932 року розчарований і розгніваний чиновник нижчої ланки на прізвище Шпек, який працював у Західному Сибіру, розповідає типову історію загальної байдужості до страждань вигнанців.

Мені доручили організувати цей табір. Я вирушив на пошуки одягу та взуття для цих елементів, у яких не було нічого. Я обійшов усі економічні органи, отримав необхідну інформацію, а потім пішов до райкому, щоб повідомити товариша Перепеліцина. Він сказав мені розлючено: «Товаришу Шпек, Ви нічого не тямите в політиці уряду! Чи Ви справді

думаєте, що цих елементів прислали сюди на перевиховання? Ні, товаришу, ми маємо потурбуватися про те, щоб до весни вони всі були мертві, навіть якщо нам доведеться робити це з розумом: одягнути їх так, щоб вони зрубали хоча би трохи лісу, перш ніж помруть. Ви самі бачите, в якому стані їх нам сюди присилають, вивантажують на березі річці в лахмітті, голих – якби уряд справді хотів перевиховати їх, він би одягнув їх без нашої допомоги!

...Після цієї розмови я відмовився організовувати табір, бо я зрозумів, що вони мали присилати туди людей, а я мав би потурбуватися про те, щоб усі вони померли¹⁵.

У книзі з влучною назвою «Острів канібалів» (Cannibal Island) Ніколя Верт описує імпровізоване будівництво одного спецпоселення для контингентів так званих асоціальних або соціально шкідливих елементів. Із Томська до острова Назіно посередині річки Об привезли 6600–6800 осіб, зарахованих до «декласованих» та «соціально шкідливих» елементів, висадили без їжі, запасів і нормального даху над головою й кинули там напризволяще. Цей випадок вирізнявся особливою жорстокістю, бо в'язні не мали змоги втекти з острова чи шукати допомоги в сусідніх поселеннях. Зазвичай місцева влада була зовсім не готова поселити та годувати їх. Десятки вигнанців вдалися до канібалізму й некрофагії. Заледве 2200 осіб вижили в цих умовах. Тут і в інших місцях ГУЛАГу та спецпоселень помітним був процес «децивілізування», одичавлювання. Радянський уряд в особі наглядців, міліції та керівництва спецпоселень перетворював чоловіків і жінок на тварин, а головні керманічі в Москві були цілком поінформовані. Через це в'язнів було легше вбивати – на них навіть полювали як на звірів – і бачити, як вони вмирають. Вірний своїм звичкам НКВС докладно описав жахіття назінської трагедії у звіті, який був відомий Сталіну і який Верт знайшов через більш ніж 70 років у російських архівах¹⁶.

Звісно, совісні радянські бюрократи середнього щабля розуміли, що щось відбувається зовсім не так, як мало би бути. Куркулі та їхні сім'ї мерли десятками тисяч від голоду, тифу та різних хвороб, які ширилися від нелюдських умов утримання та повсюдного голоду. Коли їхні батьки

помирали чи були при смерті, куркульські сироти рилися на смітниках і жебрали по всій системі ГУЛАГу, щоб хоч якось вижити. Процвітав канібалізм, про що йшлося в численних звітах керівництва таборів та чиновників ОДПУ з усієї мережі спецпоселень та навколишніх сіл.

Немає сумніву в тому, що Сталін знав і розумів, що така ситуація була всюди і що куркулів, засланих у спецпоселення, місяць за місяцем вигублювали жахливі умови утримання. На ньому також лежить відповідальність за зменшення в багатьох випадках обсягу державного фінансування для переселення, через що куркулям було ще важче вижити в цих обставинах¹⁷. Його байдужість до страждань і смертей мала безсумнівно вбивчий, якщо не геноцидний, характер. Можна висунути добре обґрунтовану тезу про те, що Сталін мав намір фізично знищити куркулів як групу людей, а не лише метафорично як клас, і що результат, таким чином, можна вважати геноцидом.

Наступ на куркулів, подібно до цькування вірмен з боку турків чи винищення євреїв від рук нацистів, відбувався хвилями. Перший наступ у 1929–1930 роках був найсерйознішим. Після публікації статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» в газеті «Правда» 2 березня 1930 року, в якій автор з властивою йому підступністю переклав вину на надто ревних місцевих чиновників, кампанія послабла. Однак уже восени 1930 та на початку 1931 року машина колективізації знову нарощувала темпи, і на селі лишилося зовсім мало так званих куркулів. Ці заходи доповнило драконівське законодавство про крадіжку об'єктів державної та колективної власності («закон про п'ять колосків», серпень 1932 року), яке передбачало смертну кару чи заслання за крадіжку навіть мізерної кількості збіжжя чи тваринної продукції. Цей закон застосовували з особливою частотою та жорстокістю, особливо на початку голодного періоду.

Згідно з типовою циклічною схемою, хвилі наступу на куркулів у 1929–1932 роках поступилися місцем послабленню нагляду за спецпоселеннями та звільненню деяких куркулів із заслання в 1932–1933 роках. Замість того, щоб повернутися в село, сотні тисяч куркулів дісталися з ГУЛАГу до

великих міст та промислових центрів, де гостра нестача робітників спонукала керівництво заводів брати їх на роботу, закриваючи очі на навішену раніше наличку «ворог народу». В оманливо спокійній політичній атмосфері середини 1930-х років куркулі дістали змогу закріпитися на роботі, посадах у всій країні. Дехто спромігся повернутися до рідного села й стати до праці коло землі. Кілька навіть подали заяви на повернення їм раніше відібраної власності.

Однак цей перепочинок був лише затишшям перед бурею. У зв'язку з виборчою кампанією до Верховної Ради в грудні 1937 року, яка мала на меті ратифікувати нову радянську Конституцію 1936 року, Сталін та його поплічники були рішуче налаштовані усунути будь-який можливий дисонанс у країні, виголошуючи промови перед великими аудиторіями, потім широко висвітлені в пресі, та проводячи масові передвиборчі заходи. Конституція проголосила перемогу соціалізму, кінець класової боротьби та формування нової радянської людини. У цьому контексті не було місця маргіналізованим елементам радянського суспільства – так званим «позбавленцям» та «колишнім». Ця політика була скерована передусім проти куркулів та розкуркулених селян, але також волоцюг усіх мастей, повій, колишніх дворян, землевласників і царських чиновників тощо. Якщо раніше їх вважали «класом», який підлягав знищенню, то тепер залишки колишніх куркулів записали в одну категорію із «соціально шкідливими елементами», яких належало відрізати від суспільства й взяти під карантин як таких, що несуть смертельну небезпеку державі.

Кампанію проти цих людей, які не надто вписувалися в радянський соціальний устрій, розгорнули ще на початку 1930-х років як вичищення «паразитичних» елементів, а потім посилили під час кампанії паспортизації 1932–1933 років, яка водночас залишила без паспортів селян і тих міських мешканців, які не могли довести, що вони соціально корисні для режиму. Паспорт став критерієм розмежування громадян, які легітимно належали до схваленого соціального світу, і тих, хто до нього не належав, ба загрожував його цілісності, – принаймні у спотвореній картині, що її малювала

уява Сталіна та радянської верхівки на угоду їхнім викривленим класовим поглядам. Великий радянський проєкт Утопії вимагав такої соціальної інженерії, яка вирізала (тодішній термін!) мільйони людей зі здорового суспільства й пересаджувала їх у Сибір, на Далеку Північ та в Центральну Азію, де їх мали використати як сировину для колонізування неосвоєних територій. (Російський історик-великодержавник Василь Ключевський говорив про Росію, яка історично колонізувала сама себе.) Єдина проблема полягала в тому, що за радянського режиму колоністів було позбавлено прав, а часто й змоги вижити.

Цей процес перетворення соціального складу радянської соціалістичної держави було доручено НКВС, органу, утвореному в 1934 році для консолідації поліційних функцій режиму, зокрема функцій ОДПУ. Було організовано кампанії «соціального захисту», щоб звільнити міста від нібито шкідливих та маргінальних осіб. НКВС міг за просто призупинити громадянські права, якими користувалися громадяни СРСР, на тій підставі, що асоціальні елементи, або, як їх часто називали від середини 1930-х років, соцшкідники – куркулі, злидарі, волоцюги, повії, бездомні чи інші – несли загрозу державній безпеці. В уяві Сталіна і керівників силових відомств соціально неблагополучні та маргіналізовані елементи поставали як відверті контрреволюціонери. Тільки в 1935 і 1936 роках влада вислала 800 тис. цих «шкідливих елементів» із найбільших радянських міст у заслання¹⁸.

Зачищення міст почалося ще в 1920-х роках і набрало обертів на початку 1930-х завдяки грандіозним планам ОДПУ депортувати мільйони людей, кинувши їх на колонізацію Західного Сибіру та Півночі. Наступник Ягоди, Микола Єжов, намагався за потурання Сталіна завершити цей процес, видавши сумнозвісний наказ № 00447 в липні 1937 року, який санкціонував виявлення й арешт «чужих» елементів, які все ще залишалися в містах і містечках СРСР, та «соціально шкідливих елементів», тобто «колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів», і їх заслання в ГУЛАГ. Наказ встановлював квоти на арешт у різних регіонах та передбачав відправлення

чиновників НКВС та партійних кадрів на місця для оперативного проведення арештів і депортації. Спочатку наказом було санкціоновано арешт 268 950 осіб, з яких 75 950 підлягали розстрілу, а 193 тис. заслання до таборів. Однак унаслідок повторних наказів (зокрема наказу № 00485 щодо осіб польської національності та наказу № 00486, яким було санкціоновано арешт дружин підозрюваних у контрреволюційній діяльності) часові рамки кампанії розтяглися, а кількість заарештованих зростає. За остаточними офіційними даними, внаслідок наказу № 00447 767 397 осіб постали перед судом «трійок», з них 386 798 було засуджено до смерті й страчено¹⁹. Цей приголомшливий приклад, за висловом Пола Грегорі, «терору за квотами» – зумисний, спланований, смертоносний наступ на «сторонніх» у суспільстві з тієї лише причини, що їх сприймали як потенційних ворогів²⁰.

Недавні архівні дослідження показали зв'язки між проголошенням нової радянської Конституції в 1936 році, виборчою кампанією до Верховної Ради в грудні 1937 року та наказом № 00447 й відповідним наступом на «асоціальні» елементи й уявних класових ворогів серед населення. Позаяк Конституція ствердила, що все доросле населення має виборче право, деякі автори доводять, що Сталін та радянська верхівка переймалися тим, що контрреволюціонери скористаються з кампанії та передбаченого Конституцією таємного голосування з метою підірвати радянську державу. Андрій Жданов, зокрема, стверджував у той час: «наші вороги активно діють і узгоджено готуються до виборів». «Конституцію [1936 року] не написано для шахраїв», – сказала московська міліція одному «асоціальному елементу», якого «трійка» НКВС засудила до восьми років у ГУЛАГу в листопаді 1937 року²¹. Словом, цих нових «елементів», які тільки-но дістали право голосу, або розстрілювали, або засуджували на заслання ще до того, як вони отримували шанс зірвати виборчу кампанію чи саме голосування²². Виборчою кампанією також скористалися для того, щоб посягти на довіру серед робітників заводів до їхніх майстрів, начальників та партійних лідерів. Процес «демократизації» рядових громадян перетворився, як пише Венді Голдмен, на «засіб проведення ретельніших репресій»²³.

Наказ № 00447 означав кінець подоби нормального життя для тих куркулів, яким вдалося уникнути арешту під час першої хвили, й десятків тисяч засуджених, які перебралися до міст і намагалися позбутися чорного тавра минулого. Лише під час Другої світової війни деяких куркулів, зокрема молодь, яка, власне, ніколи й не працювала коло землі, було звільнено зі спецпоселень та виправно-трудовах таборів з метою послати їх на фронт. Починаючи з 1938 року, дітям деяких куркулів, віком до 16 років, дозволили залишати спецпоселення й отримувати вищу освіту, тобто позбуватися таким чином статусу другосортних громадян. У сталінському проекті соціальної інженерії все ще залишалася якесь визнання переваги виховання над природним станом²⁴. А проте упродовж 1930-х років Сталін та його витвір і опора – репресивна система – швидко усунули десятки тисяч куркулів і заслали понад 2 млн до ГУЛАГу, де сотні тисяч людей мерли в жакливих умовах голоду, хвороб та злиднів. (Лише в 1932–1933 роках 250 тис. селян померли на засланні.) Отже, Сталін мав намір винищити куркулів як клас й здійснив його – не тільки знявши їх з рідної землі та відібравши засоби до існування, а й заславши їх у пекло спеціальних поселень.

Питання про те, чи можна вважати голод в Україні в 1932–1933 роках геноцидом, спричинилося до значних історіографічних суперечок від часу виходу в світ першої у своєму роді праці Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (1986) ¹. Тепер завдяки опублікованим у Росії та Україні джерелам ми знаємо набагато більше про безпосередні причини та наслідки голоду, ніж про мотиви Сталіна – вони залишаються, на жаль, невловимими. Немає серед істориків і консенсусу щодо кількості жертв, хоча доступ до документів звузив спектр оцінок за останні 15 років. В Радянському Союзі прямі втрати населення від голоду та пов'язаного з ним недоїдання і хвороб становили, очевидно, 6–8 млн людей. В Україні та в густо заселеній українцями північній частині Кубані померло 3–5 млн людей, а ці регіони належали до найродючіших зон Європи ².

Голоду в Україні 1932–1933 років передували економічні й політичні умови, спричинені прагненням більшовиків модернізувати країну нечуваними темпами і рішучістю зламати при цьому хребет незалежному селянству в СРСР. У 1928 році Сталін та його безпосередні помічники розгорнули кампанію форсованої індустріалізації. Багато компартійців очікували, що саме вона подолає економічну відсталість СРСР. Держава мала фінансувати гіперпришвидшене промислове зростання завдяки колективізації сільського господарства й, відповідно, контролю над урожаєм. Керівництво наполягало, що цього можна було досягнути, лише повівши наступ на куркулів, тобто силою відірвавши нібито багатий прошарок селян від землі. Ця кривава кампанія, яка почалася ще в 1928–1929 роках, пішла криво й косо, розладнала постачання зерна й ще більше утвердила центр у намірі силою відбирати хліб у селян.

У 1931 році держзаготівля зернових у найбільших хлібородних регіонах України та Північного Кавказу становила 45–46 % усього врожаю, через що селяни залишалися без запасів їжі³. Нестача зерна змусила їх забивати свою худобу. Влада примусила колгоспи, які ще мали посівний матеріал на наступний рік, здати його в держзаготівлю. На споживання чи висаджування не залишилось нічого, і причиною була не так врожайність (за оцінками істориків, врожай 1932 року був досить непоганий), як те, що влада силою відібрала в селян сільськогосподарську продукцію.

Українські селяни чинили рішучий опір політиці колективізації та держзаготівель зерна, яка виходила з Москви. Майже половина усіх селянських повстань проти колективізації в 1930 році відбулися в Україні. Українські селяни були під «подвійною підозрою»: як селяни – контрреволюційний та безнадійно відсталий в очах більшовиків клас – та як українці, які своїм націоналізмом та сповіданням власної окремішності дратували Сталіна та кремлівських керівників. Прихильники українського націоналізму серед інтелігенції зосереджували увагу у своїх творах та виступах на питомих рисах української національної культури, що збереглися в українських селянських масах, а це тільки підсилювало підозри Сталіна до українського села. Сталін уявляв собі фантастичний сценарій, за якого зернова криза спонукає польських агентів та українських націоналістів до спроби відокремлення від Союзу. «Ми можемо втратити Україну», – писав він Кагановичу у зловісному передчутті 11 серпня 1932 року⁴.

Сталін наполягав на тому, що зерно слід заготовляти в українському селі «за всяку ціну» попри протести місцевих чиновників. 21 червня 1932 року Сталін і Молотов від імені ЦК написали до Компартії УСРР: «Недопустимі жодні відхилення в обсягах чи термінах хлібозаготівлі від обласного плану хлібозаготівель в колективних та особистих господарствах чи постачання зерна в радгоспи»⁵. Нестача зерна в великій частині України через перегини під час вилучення призвела до сильного голоду та жахливого відчаю в українських селах, а також у Північній Кубані, де жило багато українців. 27 листопада 1932 року Сталін наказав

завдати «остаточного удару» деяким колгоспникам та колгоспам, які й далі чинили опір заготівлям. 19 лютого 1933 року він сказав, що ті хто не працював, так звані «тунеядці», заслуговували на голод ⁶.

Кордони між Росією та Україною було закрито, а селянам заборонили користуватися залізничним транспортом. Сталіна обурило той факт, що кількадесят тисяч українських колгоспників у пошуках їжі «вже перейшли всю європейську частину СРСР і тепер деморалізують наші колгоспи своїми скаргами й скиглінням» ⁷. Лише в лютому 1933 року війська ОДПУ, які огородили українські села, затримали 220 тис. українських селян при спробі втечі. З них 190 тис. відправили назад, тобто, по суті, на неминучу смерть. Решту вислали в ГУЛАГ, де смертність в роки голоду також була винятково висока ⁸.

Встановлені на дорогах блокпости не давали українським селянам дістатися до міст, де інколи можна було розжитися на їжу, хоча й там її було мало. Навіть коли доведеним до відчаю селянам вдавалося уникнути блокпостів і пробратися до міст, вони часто непритомніли й гинули на вулицях від недоїдання. Влада швидко прибирала трупи з очей. Пропозиції надати харчову допомогу Україні з-за кордону радянська влада відкидала як непотрібні. Власне, вона відверто брехала, вперто заперечуючи сам факт голоду. Ця ситуація кардинально відрізнялась від жахливого голоду 1921–1922 років, коли голод серед селян було широко визнано й відома Американська адміністрація допомоги, яку зініціював Герберт Гувер, за сприяння Максима Литвинова отримала доступ до території СРСР і надала велику допомогу хворим та голодним селянам. У 1933 році ж, навпаки, з погіршенням кризи Сталін, Молотов, Каганович та інші керівники, які відповідали за хлібозаготівлю та придушення опору, все більше звинувачували українців (вже не куркулів!) у голоді ⁹.

Передсмертну агонію українського села було почуто в Кремлі, але ні Сталін, ні жоден інший керівник нічого не зробили з цього приводу. Вони, схоже, й не переймалися. Коли радянський письменник Михайло Шолохов написав Сталіну у квітні 1933 року і поскаржився на жахливі наслідки

голоду в радянських селах, безпосереднім свідком яких він був на Північному Кавказі, Сталін відповів, що проблеми створили самі селяни. «Той факт, що саботаж був тихий і зовні нешкідливий (без крові), – цей факт не змінює того, що шановані хлібороби, по суті, вели “тиху” війну з радянською владою. Війну на змор, дорогий тов. Шолохов!»¹⁰

Чи можна голод в Україні вважати геноцидом? Здавалося б, так. Є багато доказів потурання з боку влади в обставинах, які від початку призвели до нестачі зерна й неврожаїв і позбавили українців змоги шукати засобів до існування¹¹. Більшість науковців згідні в тому, що Радянський Союз мав тоді достатньо зерна, щоб нагодувати всіх в Україні на мінімальному рівні. Тодішні стратегічні резерви держави оцінюють у 3 млн тонн, яких вистачило би на вкрай необхідну допомогу майже всім голодним селянам. Але через примусові заготівлі цей запас достатності було знищено, й регіон впав у відчай, голод та людоїдство¹². Радянський Союз і далі експортував зерно великими обсягами (близько 1,8 млн тонн у 1933 році), щоб виконати свої зобов'язання за кордоном та профінансувати індустріалізацію¹³. Навесні 1932 року в містах відбулися голодні бунти й страйки; Сталін та його оточення вирішили годувати міста та робітників, але не класових та національних ворогів в українських селах. Деякі науковці завважили, що радянська влада таки надала певну допомогу від голоду Україні «половинчастими рішеннями Політбюро» і що експорт зерна значно скоротили на початку 1933 року¹⁴. Однак цієї допомоги було замало, та й надійшла вона запізно: мільйони людей уже померли, а тисячі померли дещо пізніше. Врешті-решт, в українській драмі могло бути дві стадії: перша в 1930–1931 роках, коли почався голод, який став загрозою у великій частині всієї країни, і друга в 1932–1933 роках, коли українцям – на відміну від росіян та білорусів – не дали жодної змоги шукати чи отримувати допомогу¹⁵.

Аналіз українського голодомору ускладнює той факт, що багато територій країни з неукраїнським населенням, зокрема російські та білоруські регіони, також постраждали від сильного недоїдання й голоду в цей період. У Казахстані з його розвинутою кочівною чи напівкочівною сільсько-

господарською базою умови голоду були навіть ще суворіші, ніж в Україні. На рахунок голоду записують 1,45 млн жертв, тобто близько 38 % усього казахського населення – це найвищий показник смертності будь-якої національності в Радянському Союзі¹⁶. Основною причиною голодування було ганебне нехтування з боку Москви негативних наслідків знищення казахського кочівного господарства політикою осілости, а не навмисно смертоносні дії уряду¹⁷. Казахам не забороняли тікати з охоплених голодом регіонів чи шукати допомоги в містах і містечках, хоча серйозних зусиль було докладено, щоб не дати їм перейти слабопильнований кордон із Китаєм. Багатьох казахів було застрелено під час спроб втекти з країни. При тому ні казахам, ні українцям не надали такої відносно швидкої й ефективної допомоги, яка надійшла до деяких охоплених голодом російських та білоруських регіонів.

Подібним чином повелася місцева влада, коли постала перед реаліями голоду серед населення: ані в Казахстані, ані в Україні вона не послабила негайно умови заготівель, як це було зроблено в деяких інших вражених голодом регіонах. З цих та інших причин деякі науковці назвали казахський голод геноцидним попри нестачу документального підтвердження наявності в діях Москви злочинного наміру. Курт Йонассон пише: «Немає сумніву в тому, що навмисний мор казахів голодом разом із чистками серед казахських інтелектуалів та провідних культурних діячів складаються на явний геноцид»¹⁸. Зважаючи на те, що позірною мета радянської політики у випадку з українським та казахським голодом була та сама – знищення особливостей укладу життя, тісно пов'язаних із самобутньою національною та етнічною культурою відповідних народів, – висновок Йонассона має певний сенс.

Доказів того, що Сталін особисто наказав провести голодомор в Україні, небагато, але є всі підстави вважати, що він знав про нього, розумів, що відбувається, й був абсолютно байдужий до долі жертв. Цього може бути не досить, щоб засудити його в міжнародному суді як народовбивцю, але це не означає, що саму подію не можна розглядати як геноцид. Недавня міжнародна судова практика підводить до

висновку, що історична подія, як-от різня в Сребрениці в липні 1995 року, може бути визнана геноцидом без доведення вини конкретних її виконавців у вчиненні цього злочину. Масове вбивство в Сребрениці визнано геноцидом також через те, що воно мало на меті досягнути на цілу націю «як таку» шляхом знищення її частини, що справедливо також у випадку голоду в Україні. Слободан Мілошевич помер до завершення судового процесу в МТКЮ, але його напевно чи засудили би за скоєння геноциду, хоча, як і Сталін у випадку з українським голодом, він ніс остаточну відповідальність за події в Сребрениці.

Як не парадоксально, проблема визнання голоду в Україні геноцидом частково пов'язана з загальним брутальним характером кремлівської політики щодо населення власної країни. Жорстокість режиму видно ще за часів Леніна, але більшість істориків згодні з тим, що злочини Сталіна проти народів Радянського Союзу сягнули незвичного і навіть патологічного рівня. Якщо від рук режиму за правління Сталіна могло загинути аж 20 млн радянських громадян, а ще мільйони марніли в таборах, в'язницях та спецпоселеннях, то український голод стає лише частиною більшого полотна злочинних, якщо не геноцидних, дій Сталіна та його владної кліки.

Ще одна проблема аналізу українського голоду як геноциду полягає в цілковитій байдужості до людських страждань, властивій керівництву СРСР за Сталіна. Якщо сотні тисяч і навіть мільйони українських селян мерли з голоду, чи свідчить відсутність будь-яких зусиль полегшити їхні страждання про геноцид? Мабуть, що ні. Але щодо голоду в Україні є вагомі підстави (навіть перекоптивіші, ніж у випадку з казахами) вважати, що голод посилено або й навмисне загострило те саме сталінське керівництво, яке відмовилося вжити хоч якихось заходів на допомогу й навіть не дало змоги жертвам самостійно шукати поживу чи тікати з уражених регіонів. Якщо Сталін та його керівництво створили такі умови, бо вони не довіряли селянам і були байдужими до їхніх страждань і смерті під час колективізації та розкуркулення, тоді, у строгому сенсі, визначення геноциду 1948 року не стосується цього випадку. Якщо ж

жертви були полишені на неминучу смерть, бо були українцями, тоді обвинувачення в геноциді за цим визначенням цілком мають сенс. Сталін, звісна річ, не хотів убити всіх українців чи депортувати всіх їх до Сибіру, на Далеку Північ чи в Центральну Азію. Але він хотів знищити їх як націю (у його сприйнятті – ворожу) й перетворити їх на радянський народ – вірний, благонадійний та денационалізований у всьому, крім поверхневих ознак. Отож, Сталін, Молотов, Каганович та іже з ними були переконані, що українські селяни як група були «ворогами народу», які заслуговували смерті. Цього було достатньо для радянського керівництва, і цього має бути достатньо для висновку, що український голод був геноцидом.

5. Винищення націй

Сталін допоміг створити радянську національну політику, коли був комісаром у справах національностей у 1917–1924 роках. Ще напередодні революції він написав свій відомий есей «Про національне питання», в якому доводив, що національне самовизначення та регіональна автономія мають бути невіддільною частиною революційної програми більшовиків на периферії. У 1920-х роках він разом із іншими більшовиками підтримав політику коренізації, яка, по суті, дозволяла й навіть спонукала до певного рівня автономності та окремішнього культурного розвитку усіх національних груп у Радянському Союзі, незалежно від розміру. Є вагомим підстави вважати, що Сталін поставився з меншим ентузіазмом, ніж інші, до дедалі більшого бажання національних груп не лише виявляти власні культурні та мовні відмінності та створювати власну освітню та економічну політику, а й просити формальної незалежності. Роль Сталіна в «грузинській справі» (1922), в якій він, як відомо, попіхав та зле поводився з грузинськими комуністами, дала підстави Леніну вважати Сталіна, попри його грузинське коріння, великодержавним російським шовіністом.

Більшовикам довелося, безумовно, скасувати свої обіцянки, дані в Декларації прав народів Росії від 15 листопада 1917 року, яка гарантувала не лише автономію, а й навіть право на відокремлення націй за бажанням. Однак ще більше місцевих комуністів у різних республіках СРСР шокував відступ від деяких аспектів коренізації та загальне утвердження контролю Москви й росіян над національними одиницями – події, які відбулися на початку 1930-х років. Голод в Україні був лише однією з частин – хоча й важливою – ширшої програми придушення потенційної опозиції серед великих і малих національних груп. Друга революція

не зводилися лише до драконівських заходів просування індустріалізації, колективізації та розкуркулення, а також вмілих політичних махінацій, які мали забезпечити диктатуру Сталіна. Вона також остаточно розвіяла й мрії про справжній союз соціалістичних республік, де кожна мала би свій національний характер та автономний уряд. Якщо раніше радянський уряд сприяв розвитку і навіть створенню національностей, то після Сталінових перетворень він ставився до них по-різному залежно від політичної надійності в очах Москви, а деякі національності адміністративними й навіть геноцидними діями було знищено¹.

Подібно до операції проти куркулів, наступ на окремі національності відбувався хвилями, деякі пройшли із щонайбільшим розмахом і насильством, а деякі були помірніші. Найпершими жертвами цих кампаній стали народи, яких можна вважати діаспорою держав за межами Радянського Союзу: німці, поляки та корейці. Під час правління Сталіна режим почав провадити жорстке розмежування між «радянськими» та «чужими» націями, чіпляючи на останніх наличку «ненадійні елементи»². Представників цих національностей вважали особливо небезпечними в 1930-х роках, побоюючись скорої війни: радянські німці були потенційною п'ятою колоною нацистської Німеччини, радянські корейці підтримали би японський імперіалізм у місцях їх замешкання на сході Сибіру, а радянські поляки були знаряддям інтриг Польщі Пілсудського проти радянської влади. Однак не варто перебільшувати реальну загрозу Сталінові й радянській владі, яка походила з їхнього боку, бо інакше не вловимо саму сутність наступу на ці групи. Кількість шпигунів серед них була дуже обмежена, і ніщо не давало підстав вважати, що вони будуть менш лояльні під час війни, ніж росіяни, узбеки чи білоруси, проти яких таких звинувачень і нападів не було.

Історики сперечаються про те, наскільки вразливими були радянські кордони. Однак можна висунути тезу, що в атмосфері, коли аварії на залізниці, невиконання плану видобутку вугілля та псування зерна влада постійно пояснювала диверсіями троцькістів та підривною діяльністю

японсько-німецьких шпигунів і під цими гаслами арештовувала, катувала й вибивала свідчення із десятків тисяч людей, а тисячі страчувала, страх війни та шпигуноманія у прикордонній зоні були частинами того самого процесу вигадування ворогів та знищування людей, першопричиною якого стало не що інше, як прагнення підозріливого та мстивого диктатора утриматися при владі. Диктатор, звісно, не міг відокремити власні інтереси від інтересів партії й держави, а тому значно перебільшені зовнішні загрози стали суттєвим складником риторики та змісту радянської політики. Як ми вже бачили, загрозу війни та ворожої навали було використано, щоб виправдати перший п'ятирічний план, колективізацію та розкуркулення наприкінці 1920-х років – на початку 1930-х років, ще навіть до того, як Гітлер прийшов до влади, а японці окупували Маньчжурію. До того ж, кампанію проти національностей припинили якраз у 1938–1939 роках, коли у повітрі й справді пахло війною! Подібно до самої марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології загроза ворожої інтервенції стала однієї з граней тієї призми, крізь яку Сталін та його оточення дивилися на навколишній світ. Вона виправдовувала й вмотивовувала їхні дії незалежно від соціальної реальності, з якою вони мали справу, та від реальної загрози такої інтервенції.

Наприкінці 1930-х років були, звісно, ознаки наближення війни в Європі, а японська агресія стала dokonаним фактом. Події Громадянської війни в Іспанії (1936–1939) підсилили параною Сталіна щодо диверсій та прихованих ворогів. Польська розвідка й справді засилала шпигунів у прикордонні зони та вглиб радянської території, так само як і японці та Третій рейх. Однак навряд чи ситуація була така, як стверджував Каганович на пленумі ЦК 28 лютого 1937 року (у зв'язку з питанням про «японізацію» радянської залізниці): «японсько-німецько-троцькістські агенти» широко здійснювали «шкідництво, диверсії, шпигунство» на залізниці й діяли заодно з радянськими бюрократами й робітниками на всіх рівнях керівництва державними залізницями. Твердження Сталіна про те, що шпигуни були готові вчепитися в горло радянській владі, як тільки почнеться

війна, – також нісенітниця³. Не дивно, що керівництво залізниць зачистили на всіх рівнях, можливо, більше, ніж будь-який інший державний орган. Після випатрання залізниць та помітного зростання кількості нещасних випадків у 1938–1939 роках залишається лише дивуватися, як радянській владі вдалося перекинути промислові об'єкти з України на схід так швидко після просування німецьких сил у червні 1941 року.

Огож, примусова депортація та переслідування національних груп були продиктовані не реальною загрозою війни та проникнення ворога, а переважно узагальненою ксенофобією Сталіна та його патологічним страхом втратити владу внаслідок підривної діяльності чи то Четвертого Інтернаціоналу, чи ворожих закордонних держав.

Перші великі акції проти національних груп відбулися в 1932–1933 роках, коли зону вздовж західного кордону СРСР було «зачищено» від нібито небезпечних та зрадливих поляків та німців. Близько 150 тис. польських та німецьких сімей (гобто згрубіша 500 тис. осіб) було заарештовано й депортовано до спецпоселень, де вони приєдналися до куркулів та «асоціальних елементів», які вже населяли великі частини цього простору. Вони потрапили в такі самі жакливі умови, й багато депортованих загинули в заслання. Великі чистки 1937 та 1938 років також завдали непропорційно сильного удару національним групам. «Темпи викорінення» (частка смертних вироків у відсотках) були значно вищі у випадку «національних» ворогів порівняно із ворогами соціальними та політичними⁴. У той час як сотні тисяч старих більшовиків та номенклатуру звинувачували у шпигунстві та роботі на користь інших держав, вважалося, що іноземці, які жили на радянській території, були на утриманні секретних служб відповідних країн: німці – нацистської Німеччини, поляки – санаційної Польщі, французи – Франції, британці – Великої Британії тощо. Радянські громадяни, які мали зв'язок із чужоземцями, працювали на закордонні фірми чи жили за кордоном, негайно потрапили до категорії підозрюваних. Серед них часто проводили арешти й чистки, висилали в заслання. Багатьох розстріляли.

Наприклад, «німецька операція» охопила німецьких громадян СРСР, радянських громадян німецького походження, колишній штат німецьких компаній незалежно від походження, політичних емігрантів, дезертирів тощо. Багатьох не німців, які мали хоч якийсь зв'язок із німцями, також заарештували. Загалом було заарештовано близько 65–68 тис. осіб, із них 43 тис. засуджено до страти⁵.

У той час, як деякі німці – наприклад, в Автономній Радянській Соціалістичній Республіці німців Поволжя – не підпали під особливі «репресії», поляків, за словами одного чиновника НКВС, належало «знищити цілком». Сталін був задоволений шаленою кампанією Єжова проти поляків. «Дуже добре!» – написав він у відповідь на звіт Єжова про перші етапи. «Висуши й вичисти це польське шпигунське болото і на майбутнє. Знищи його в інтересах СРСР». Ці геноцидні формулювання доповнили накази НКВС про арешт також усіх польських сімей, за якими жінок запроторили до ГУЛАГу, а дітей до 15 років – до сиротинців НКВС. Загалом близько 144 тис. осіб було заарештовано під час польської операції, з яких 111 тис. розстріляно. Яку б реальну загрозу Польща й польські шпигуни не несли Радянському Союзу, НКВС увібрав в себе Сталінову полонофобію⁶, підтримавши кампанію проти поляків шляхом викривлення доказів від радянських шпигунів у Польщі про значно менші розміри загрози, ніж проголошувала влада, а також через пропагування стереотипних образів «польської загрози»⁷.

Навіть чужоземних комуністів у Радянському Союзі та Європі запідозрили в шпигунстві, підриві та зраді. Кого НКВС не могло дістати, тих визивали в Москву й зрештою заарештовували. Сталін остаточно розпустив Комуністичну партію Польщі в 1938 році; її керівників було страчено або вислано в заслання, а рядових членів запроторено до ГУЛАГу як агентів варшавського уряду й водночас Троцького! Багато радянських поляків у НКВС (чимало з них на початках завербував польський більшовик і засновник ЧК Фелікс Дзержинський) було також зачищено в цей період. Багатьох розстріляли як агентів польського уряду.

Німецьких комуністів чекала подібна доля, хоча саму партію зберегли. У лютому 1940 року близько 570 німецьких

комуністів було передано нацистським союзникам Сталіна в обмін на в'язнів у Брест-Литовську. Багато з них загинули у в'язницях та концтаборах Третього рейху. Загалом в усіх операціях проти національних груп, що їх незмінно виправдовували потребою позбавити ворога потенційної п'ятої колони під час потенційної війни, було заарештовано 350 тис. осіб, з яких 247 тис. страчено ⁸.

Великий терор став віхою у загальній переорієнтації державних репресій із соціальних на національні групи. Після 1937 року вперше в радянській риториці «велику російську націю» було поставлено вище інших. Водночас уряд ліквідував як реакціонерські та зайві багато менших національних адміністративних одиниць різних рівнів, які функціонували як осібні утвори від початку 1920-х років ⁹. У другій половині 1930-х років поляки, німці, корейці та іранці, які жили в прикордонних районах, стали жертвами страт і примусових депортацій і були змушені так-сяк облаштувати собі нове життя в спецпоселеннях і в ГУЛАГу. Напередодні війни українців, фінів та естонців масово й так само жорстоко вичистили з їхніх рідних земель.

У 1937 році відбулася перша «тотальна» примусова депортація, коли Сталін наказав переселити корейців (загалом близько 175 тис. осіб) з Далекого Сходу в Казахстан та Узбекистан. Корейці страждали від жахливої нестачі найнеобхідніших засобів під час цього масштабного переселення. До місць поселення вони добиралися більше місяця. Їх, як і куркулів, доставили в поселення, де не було будівельних матеріалів, запасів, їжі та опалювальних матеріалів, що їх гарантували накази уряду. Близько 4 тис. корейців, які прибули в Кустанай, провели не менше тижня в залізничних вагонах, перш ніж місцева влада зробила хоч щось, щоб допомогти їм ¹⁰. Реальна загроза японської диверсії з боку корейського населення була абсолютно непропорційною жорсткому поводженню з ним. У цьому випадку Сталін завдав удару корейцям лише тому, що на Сході існувала японська загроза, а не тому, що японці могли й справді використовувати корейців або ж були докази перетворення потенційного колабораціонізму корейців на реальний найближчим часом.

Депортація корейців стала важливою віхою в історії радянських заходів проти національних груп, хоча було й кілька прикметних винятків із загалом жорстокого поводження з ними ¹¹. Радянські чиновники навчилися проводити операції військового типу проти населення власної країни. Вони використовували елементи несподіванки та швидкості, щоб викоринити маси людей, які й не підозрювали лиха. Вони розвинули (хоча й не довели до досконалості) методи масового транспортування людей залізницею. Спецпідрозділи НКВС у пунктах відправлення на Далекому Сході і в пунктах призначення в Центральній Азії навчилися здійснювати депортації цілих народів – старих і молодих людей, робітників і селян, членів партії й безпартійних.

Сталінська кампанія проти іноземних національностей пішла на спад, коли загроза війни стала цілком реальною. Великий терор проти інших категорій «ворогів народу» також було скасовано, коли Берія замінив Єжова на чолі НКВС напередодні війни в листопаді 1938 року. Потім Берія зачистив увесь апарат НКВС так, як Єжов зачистив силові органи після Ягоди. З оманливою невинністю Берія звинуватив попереднє керівництво НКВС у допущенні перегинів проти цілком лояльних радянських громадян, катуваннях із метою вибити зізнання та несправедливому покаранні сімей засуджених.

Внаслідок таємних протоколів пакту Молотова–Ріббентропа від 23 серпня 1939 року, чие існування радянська влада заперечувала до грудня 1989 року, радянська армія окупувала Естонію, Латвію, Литву, Східну Польщу (Західну Білорусію та Західну Україну) та Бессарабію (Молдавію). Протягом 1940–1941 років радянська влада взяла під контроль ці території та ввела їх до складу Радянського Союзу, депортувавши при цьому сотні тисяч людей. Деякі науковці в прибалтійських країнах сьогодні вважають депортації (6 тис. естонців, 17 тис. латвійців та 17,5 тис. литовців) першим етапом геноциду, особливо в поєднанні з військовими діями проти прибалтійських бійців опору («лісових братств»), що зрештою призвело до повторного захоплення цих територій у 1944–1945 роках та поновних депортацій у зв'язку з колективізацією та розкуркуленням 1948–1949 років ¹².

Кількість прибалтійців, висланих до Сибіру, Центральної Азії та на Далеку Північ за цей період, становила: 118 599 литовців, 52 541 латвійців та 32 540 естонців¹³. Більшість депортованих під час першого періоду дії пакту Молотова–Ріббентропа були членами керівної еліти та інтелігенції, а в 1948–1949 роках на заслання потрапили здебільшого «куркулі» та міський середній клас. Їм усім сказали, що депортацію проведено «назавжди», і десятки тисяч загинули в засланні. Іншими словами, примусові депортації прибалтійців були не стільки карою за злочини проти радянської держави, як частиною радянської політики переформатовування соціальної структури прибалтійських країн та їх умонтовування в структуру радянської держави.

Під час Другої світової війни Сталін і радянський уряд посилили наступ на поляків порівняно з попереднім десятиліттям репресій. Якщо в 1930-х роках основний удар припав на радянських поляків, то під час війни радянська влада арештовувала, депортувала й інколи страчувала вже польських громадян, які жили на окупованих Червоною армією територіях. Формулювання звинувачень, стиль та форм репресій були такі самі. У 1940–1941 роках радянська влада примусово депортувала понад 300 тис. поляків, переважно жінок і дітей, із підконтрольної Східної Польщі (Західної Білорусії та Західної України) в спецпоселення в Центральній Азії, Сибіру та на Далекій Півночі. Багато тисяч жінок і дітей померли в злиденних умовах заслання, навіть після проголошення формальної «амністії» влітку 1941 року¹⁴. Багатьох інших поляків схопили й кинули до в'язниць, зокрема близько 22 тис. армійських офіцерів та урядовців, релігійних лідерів та фахівців, більшість із яких також були офіцерами-резервістами польської армії.

Тепер ми маємо в розпорядженні документи, які докладно інформують про те, що члени польського уряду в екзилі підозрювали від самого початку: Сталін і Берія наказали стратити всіх затриманих на тій підставі, що, за словами Берії, «всі вони запеклі та безсумнівні вороги радянської держави» й раніше чи пізніше завдадуть шкоди радянському уряду. Справи розглядали «без виклику до суду,

висунення звинувачень, попереднього слідства та обвинувальних вироків». Натомість резолюцією Політбюро від 5 березня 1940 року схвалено «максимальну кару: смерть через розстріл», а спеціальні «трійки» НКВС підтвердили напередвизначений результат¹⁵.

У квітні 1940 року польських офіцерів і цивільних, що їх раніше помістили у три великі табори утримання НКВС – в Козельську (на схід від Смоленська), Остапкові (біля Калініна/Твері) та Старобільську (біля Харкова) – та в кількох інших місцях у Західній Україні та Західній Білорусії, вивезли вантажівками до відлюдних лісів та полів, вбили пострілами в потилицю та поховали в загальних могилах. Деяких убивали відразу в закладах НКВС. Декільком полякам вдалося уникнути страти, переконавши слідчих НКВС, що вони працюватимуть на Радянський Союз. Коли нацисти знайшли могили 4400 жертв у Катинському лісі ранньою весною 1943 року і спробували використати факт страти в антирадянській пропаганді, Сталін та його оточення зуміли переконати своїх західних союзників, що це містифікація. Під час Нюрнберзького процесу й після нього заперечення з боку радянських представників щодо страти поляків викликало правомірний гнів, розчарування й ворожість польської сторони стосовно не тільки СРСР, а і його західних союзників, які відмовилися взятися за справу розстріляних поляків, навіть коли почали підозрювати, що це справа рук радянської влади.

Катинська трагедія (чи Катинський розстріл), як почали пізніше називати це масове вбивство, була дзеркальним відбитком нацистської операції «Ганненберг», проведеної в перші місяці німецької окупації Польщі. Під час цієї операції СС уклало списки 60 тис. представників польської інтелігенції, яких мали намір розшукати й стратити. Ідея Гітлера полягала в тому, щоб знечолити польську націю, знищивши її керівників: священників, шкільних учителів, урядовців, офіцерів тощо. Позбавлена еліти польська нація мала служити Третьому рейху в ролі робітників, рабів. Ідея Сталіна була загалом така сама: позбавити поляків змоги чинити опір загарбанню східних польських територій. Молотов ледь стримував радість із приводу нацистсько-

радянського пакту та його наслідків у жовтні 1939 року: «Один швидкий удар по Польщі, спочатку німецької армії, а потім Червоної армії, і від цього огидного дітища Версальського договору нічого не залишилося»¹⁶.

Не може бути й сумніву, що Сталін та Берія віддали наказ про масові страти 21 857 польських офіцерів та цивільних із метою скалічити польську націю. Ця різанина також стала кульмінаційним моментом десятиліття операцій проти польських громадян Радянського Союзу та Польщі, що їх пояснювали нібито польською загрозою територійній цілісності СРСР. Були вагомими підстави вважати, що у всій сукупності ці дії були продиктовані глибоко вкоріненим російським та радянським антиполонізмом – сприйняттям польських панів як винижених, а проте небезпечних, питомо експлуаторських та непевних сусідів східнослов'янських народів – росіян, українців і білорусів.

Катинський розстріл у червні 1940 року, що його радянський режим заперечував до кінця свого існування, а західні коментатори оминали під час війни, в Нюрнберзі і навіть пізніше, слід вважати одним із найбільш однозначних випадків геноциду в історії ХХ століття. 29 грудня 1989 року З'їзд народних депутатів СРСР вперше в радянській історії прилюдно визнав існування таємних протоколів та вибачився за них. Однак про спустошення з боку радянської влади під час того сумнозвісного періоду окупації, примусової депортації народів та геноциду чути мало, особливо в путінську еру. Російський уряд розкритикував події, присвячені 70-літтю від підписання нацистсько-радянського пакту, за однобічне ігнорування важкого стратегічного становища Радянського Союзу в 1939 році та несправедливу критику його спроб захистити радянську територію.

Вороже ставлення Сталіна до поляків, німців та корейців поєднувалося з його дедалі більшою недовірою до багатьох неросійських народів у межах СРСР. Ці нації не мали «батьківщини» поза межами Радянського Союзу, на користь яких вони могли би шпигувати. Це наводить на думку про те, що сталінські операції проти них були вмотивовані не

реальною загрозою зради того чи того народу. До непевних націй – «покараних народів», як їх називає Олександр Некрич – належали українці. Вони були, мабуть, найважливішою такою нацією¹⁷. Однак після жакливого масового голодомору 1932–1933 років не можна було провести повномасштабну депортацію до Сибіру та на Далеку Північ: українців було просто забагато для поголовного заслання, а в українських степах – забагато родючих ґрунтів, які потребували вмілих селянських рук.

Під час війни Сталін зосередив свою кампанію проти підозрюваних у зраді націй на мусульманському населенні Північного Кавказу та узбережжя Чорного моря. Немає доказів, які свідчили би, що в Сталіна розвинулися підозри до цих народів суто внаслідок його власного грузинського коріння, хоча цей чинник міг відіграти свою роль. Набагато яскравіше видно, що його недовіру викликали незалежність та рішучий опір з боку чеченців та інгушів (споріднених північнокавказьких народів), балкарів, карачаївців, кримських татар та інших народів проти колективізації та загального суворого регламентування політичного, культурного та соціального життя, яке виходило з Москви. Архівні матеріали 1930-х років показують, що навіть чеченські партійні бонзи не давали своїм дружинам займатися господарською діяльністю за межами сім'ї і що чеченські горці боролися з колективізаторами та вербувальниками з Грозного, яким конче потрібні були працездатні чоловіки для нафтової промисловості. Водночас НКВС прозвітував, що на Кавказі діяли сотні нелегальних озброєних чеченських груп, які інколи вступали в запеклі бої з підрозділами НКВС¹⁸. Деякі історики доводять, що до насильства радянський уряд спонукав такий сильний чинник, як непохитна вимога центру щодо гомогенності населення та неприйняття справжньої автономії, культурної самобутності та будь-яких відмінностей в укладі життя. Наступ Сталіна на ці неросійські народи можна частково пояснити в такому ключі.

Уже наприкінці 1930-х років Сталін розпочав звеличувати чесноти російського народу. В історичних працях відбувся поворот на 180 градусів: якщо раніше радянські історики засуджували російський імперіалізм у Центральній

Азії та на Кавказі, то тепер вони дедалі більше вихваляли російську націю за те, що вона принесла цивілізацію й прогрес відсталим народам Російської імперії. Радянський патріотизм зростав під час війни; переживання залежних народів намагалися вмонтувати в переживання росіян. Чимало солдатів неслов'янського походження служили пліч-о-пліч з росіянами, білорусами та українцями, уперше вивчаючи в таких умовах російську мову й пишаючись спільними перемогами. Однак будь-яка нація, що заважала злиттю радянського й російського патріотизму, була в небезпеці. Депортації народів Північного Кавказу та Криму в 1944 році можна зрозуміти лише в цьому контексті.

Сталін і Берія, як завжди, використали міркування безпеки, щоб виправдати депортацію північнокавказьких народів, яких вони звинуватили в колабораціонізмі, чи щонайменше симпатизуванні нацистам, коли ті загарбували Радянський Союз¹⁹. Немає сумніву в тому, що Сталін і Берія були переконані в зрадництві чеченців та інгушів. У стислих, фактових повідомленнях Берія описував Сталіну ефективні, військовоподібні напади на чеченців та інгушів, які почалися в ніч на 24 лютого 1944 року. Операцію завершено «згідно з Вашими наказами», писав Берія, даючи нащадкам недвозначну вказівку на те, що акція відбулася з ініціативи Сталіна²⁰. Цілі народи, чеченський та інгуський – 496 460 чоловіків, жінок і дітей, членів партії й героїв Радянського Союзу, а також простих вівчарів, нафтовиків та горців – за лічені дні зібрали й вивезли вантажівками під конвоєм спершу до залізничних станцій, а потім в опломбованих вагонах, які мало чим відрізнялися від вагонів для перевезення худоби, депортували до Казахстану та Киргизії.

Як це часто траплялося в історії примусових депортацій, під час самого перевезення смертність була дуже висока. Близько 10 тис. чеченців та інгушів загинули в дорозі. Депортованим давали мало їжі й води, а санітарні умови були примітивні, нелюдські. Потяги періодично зупинялися на запасних коліях, й тоді трупи викидали з вагонів і швидко закопували (а інколи просто залишали), після чого потяг тягнувся далі своїм смертоносним маршрутом.

Медичний персонал НКВС скаржився на цілковиту відсутність забезпечення нормальних умов та медичних потреб депортованих. Коли потяги досягали пунктів призначення і вцілілих перевозили до спецпоселень, там їх чекала вже знайома нам ситуація: не було з чого збудувати хоч якийсь прихисток, не було їжі, не було знарядь праці. Місцеві казахи були не в змозі надавати допомогу іншим й відмовилися пускати чеченців та інгушів до своїх колгоспів та розкиданих на цій території спецпоселень. Депортовані мушили рити землю в попуках їжі, серед них ширився тиф, вони мерли – за даними чеченських та інгуських істориків, сотнями тисяч, до 40 % населення. Згідно зі звітами НКВС, у перші чотири роки заслання померло 20-25 % чеченців та інгушів, причому смертність була найвища серед дітей ²¹.

Ми знаємо, що наказ провести цю операцію віддав Сталін, а виконав його Берія. Нам також відомо, що чеченців та інгушів розпорошили по казахських поселеннях, щоб денаціоналізувати їх, якщо не знищити як народ. Чеченські та інгуські історики дотепер вважають ці дії геноцидом, і мають на це чимало підстав. Чеченські землі мали заселити іншими національностями, а чеченська та інгуська культури мали розчинитися в Казахстані. Отож, ідеться про, щонайменше, спробу культурного геноциду. Навіть після 1956 року, коли Микита Хрущов реабілітував чимало інших «покараних народів» у своєму виступі на XX з'їзді КПРС та дозволив їм повернутися на батьківські землі, чеченцям та інгушам наказали залишатися в засланні. Однак вони не зважали на вибірковість хрущовської реабілітації й почали повертатися додому самі, інколи навіть пробиваючи собі шлях до Північного Кавказу, де вони продовжують чинити опір контролю Москви й сьогодні.

Кримських татар спіткала дуже подібна доля, хоча в цьому випадку були вагомні підстави сумніватися в лояльності місцевого народу й справжні військово-політичні занепокоєння фактом присутності татар на стратегічно вразливому Кримському півострові. Знову ж таки, увесь народ депортували під час військовоподібної операції в травні

1944 року в Центральну Азію та на Урал. Умови транспортування були вкрай жорстокі, й тисячі депортованих не перенесли тривалого переїзду до Киргизії та Таджикистану. В Киргизії татари опинилися в ситуації, яка була мало що краща, ніж становище чеченців та інгушів у Казахстані. Підраховано, що з 190 тис. кримських татар 70–90 тис. загинули під час перевезення або в перші роки заслання. Подібно до чеченців та інгушів, а також балкарів, карачаївців та калмиків, кримським татарам сказали, що їхнє заслання «довічне», «без права повернутися на попереднє місце проживання»²². Після 1956 року татарам також заборонили повертатися на батьківщину, в Крим, але всупереч забороні вони все одно це зробили. Тепер в Україні кримські татари продовжують боротися за право повернути свої землі, більшість із яких заселили після їх депортації російськими та українськими селянами.

Національна політика Сталіна в 1930-х та 1940-х роках була суперечливою сумішшю високохмарних обіцянок культурного й економічного розвитку та вимог конформізму й покори. З одного боку, радянська влада й далі провадила коренізацію – прищеплювала відчуття належності до нації серед етнічних груп, чий історичні ідентичності були набагато плиннішими й трималися демаркаційних ліній клану, релігії, регіону, професії та мови. З іншого боку, деякі етнічні групи було культурно знищено, бо їх вважали надто малими й недоцільними, а інших виокремили як «ворогів» і вислали в заслання, щоб там, відірвані від рідних земель й виснажені нелюдськими умовами, вони асимілювалися й розчинилися.

У своїй праці про чистки 1937–1938 років Роберт Конквест створив термін «Великий терор», і відтоді він побутує в історіографічному вжитку ¹. Цей термін вдало охоплює «апокаліптичний театр жахів» тих двох років, коли кожного радянського громадянина, за винятком самого вождя, могли заарештувати, катувати, вислати в заслання чи стратити ². Страх витав у повітрі, а хто обіймав хоч мінімально відповідальну посаду – партійна номенклатура, інтелігенція, генерали армії та редактори газет, – той тримав напоготові спаковані валізи на випадок нічних гостей.

Атмосфера у великих містах та провінційних містечках була напружена. Люди почувалися такими безпорадними, кожен у своїй ситуації, що аж задихалися. Хто не пережив цей страх і безпомічність, зради й зізнання, тому важко збагнути, що означає пройти крізь такий період. *«Узнала я, как опадают лица, / Как из-под век выглядывает страх, / Как клинописи жесткие страницы / Страдание выводит на щеках»*, – писала Анна Ахматова в поемі «Реквієм», цій зворушливій спробі описати жахливі переживання матері, яка намагається знайти заарештованого сина.

Проте цікаво й повчально розуміти, коли ми намагаємось уявити життя в Радянському Союзі в сталінські 1930-ті роки, що люди й далі робили звичні справи: розважальні фільми так само створювали й дивилися, театральні вистави йшли з аншлагом, юнаки та юнки брали участь у масових фізкультурних парадах, люди захоплювалися досягненнями радянських авіаторів та полярних дослідників ³. «Жити стало краще, товариші, – писав Сталін у 1935 році. – Жити стало веселіше». І це була не просто риторика, принаймні в сприйнятті деяких представників еліти. Шалену популярність здобув радянський джаз,

а свінг став останнім криком танцювальної моди. Комедійні мюзикли заповнили телеекрани ⁴.

Чистки 1937–1938 років важко класифікувати як геноцид, бо не було наступу на конкретну етнічну, соціальну або політичну групу чи групи, хоча політичних супротивників, більшість із яких зрештою стратили, обвинувачі й справді записали до цілком сфабрикованих конспіративних партій. Основні фігури більшовизму стали основними підсудними в трьох відкритих судових процесах: «справі 16-ти» («антирадянського троцькістсько-зінов'євського об'єднаного центру») в серпні 1936 року, «справі 17-ти» («паралельного антирадянського троцькістського центру») в січні–лютому 1937 року та «справі 21-го» («антирадянського правотроцькістського блоку») в березні 1938 року. Під час першого процесу Зінов'єв і Каменєв, а також інші зізналися, що zorganizували вбивство Кірова (1 грудня 1934 року) та увійшли в змову з Троцьким, щоб убити Сталіна та інших провідних членів партії. На другому процесі П'ятаков та Радек визнали, що вони здійснювали широкомасштабне шкідництво та саботаж, зокрема підризи роботи залізниці у змові з Троцьким та японцями. Владислав Геделер пише: «Зазубривши напам'ять те, що продиктували їм слідчі НКВС, підсудні вичавили з себе нову версію історії партії», переписаної «на догоду Сталіновій мегаломанії та непогрішності» ⁵.

Основними фігурантами третього процесу були Бухарін та Риков (Томський вкоротив собі віку у вересні 1936 року). Цих провідників так званої правої опозиції звинуватили в організації «підривної, диверсійної та терористичної діяльності» з метою спровокувати напад на СРСР для повалення соціалістичної системи та відновлення капіталізму ⁶. Всі три групи було звинувачено в роботі на «центральному групі» правотроцькістів, які представляли інтереси Троцького та іноземних урядів у Радянському Союзі. Троцький був (заочно) основним обвинувачуваним у цих показових судових процесах. Його нібито спільники зізналися у скоєнні закинутих їм злочинів, і їх відразу ж розстріляли. Агент НКВС вбив Троцького в Мексиці ударом льодоруба по голові в серпні 1940 року. У своїй завершальній

промові на судовому процесі над Бухаріним (11 березня 1938 року) Вишинський висловив задоволення судовою фантазмагорією, яку ж сам і очолював:

Вся наша країна, від малого до старого, очікує й вимагає одного: зрадників і шпигунів, які продали ворогу нашу Батьківщину, розстріляти як поганих собак!.. Мине час. Могили ненависних зрадників поростуть бур'янами й чортополохом, вкриті вічним презирством чесних радянських людей, усього радянського народу. А над нами, над нашою щасливою країною, так само ясно й радісно буде виблискувати своїм світлим промінням наше сонце. Ми, наш народ, будемо так само крокувати очищеною від останньої нечисті й мерзоти минулого дорогою, на чолі з нашим улюбленим вождем і вчителем – великим Сталіним⁷.

Протоколи засідань, самоприпичення підсудних, їхні зізнання, брутальність прокурора та радянської влади у ставленні до «батьків-засновників» Радянського Союзу відомі радянологам уже довгий час. Науковці деконструювали «зізнання» Бухаріна, щоби продемонструвати, що він перевернув обвинувачення з ніг на голову. Визнавши всі взаємно суперечливі, абсурдні звинувачення, він показав, що жодне з них не могло бути правдою. Існує також багато інших доказів того, що Бухаріна було бито, що над ним сильно познущалися і що він зізнався геть у всьому, бо більше не міг зносити знущання партійної держави, задля створення якої він доклав був стільки зусиль. Ми чимало знаємо про страшні залякування, катування та погрози членам сім'ї, які стояли за багатьма зізнаннями. Сталін диригував судовими процесами з-за лаштунків – цей факт історики не піддають сумніву. Він систематично усував основних політичних суперників у такий спосіб: суд – зізнання – страта.

Менш відомо те, наскільки довгими й методичними були приготування до цих подій. У якомусь сенсі Зінов'єв та Каменєв, Радєк і П'ятаков, Бухарін, Риков і Томський пройшли тривалий партійний суд ще до того, як їх заарештували й влаштували над ними показові судові процеси перед радянськими громадянами й світовою громадськістю. Нещодавно удоступнені протоколи засідань пленуму ЦК

та Політбюро початку 1930-х років свідчать, що Сталін та його близькі союзники – Молотов, Каганович, Ворошилов, Мікоян та Куйбишев (не кажучи вже про Ягоду та Єжова) – провадили постійні перехресні допити цих основних фігур більшовистського минулого, раз-по-раз змушуючи їх займати оборону й вишукуючи слабкі місця та непослідовності в їхніх спростуваннях. Постійно дістаючи нові матеріали, що їх слідчі ОДПУ/НКВС вибивали з дрібних партійних функціонерів, поплічники Сталіна зуміли побити найміцніші аргументи старої більшовистської еліти.

У цих обговореннях більшовистська «сім'я», ця мафіозного типу організація, проявила себе в жорстоких і болісних зіткненнях між обвинувачуваними й обвинувачувачами. «Хазяїн» (Сталін) тримався на задньому плані й спостерігав, на свій розсуд встряваючи в суперечки, причому нерідко з властивим йому саркастичним гумором. Інколи його втручання було прямим і категоричним і клало край дебатам, а інколи він діяв як безсторонній арбітр, стримуючи своїх агресивніших товаришів.

«Відповідачі» перебували у вкрай важкій ситуації на цих розборах у ЦК та Політбюро, намагаючись обґрунтованою аргументацією й щирими запереченнями (або, у випадку з Томським, гумором і жартами) відвернути загрозу свого звільнення з ЦК та уряду. З посиленням нападок старі більшовики дедалі виразніше усвідомлювали, що на карту поставлено набагато більше, ніж їхні посади й репутація. Коли їм висунули звинувачення в підриві та зраді, вони мусили боротися вже за власне життя й життя членів своїх родин.

Попри те, що такі політичні нападки тривали місяцями й навіть роками, ситуація могла кардинально змінитися за один день. Типовим був приклад Ягоди. Поки товариші в ЦК дедалі більше очорнювали його, на важливу посаду в НКВС призначили Єжова, щоб він наглядав за Ягодою та перебрав на себе деякі його повноваження. Потім Єжов очолив НКВС, а Ягоду призначили наркомом зв'язку СРСР. Зрештою, 31 березня 1937 року Сталін видав наказ заарештувати Ягоду: «Політбюро... вважає за необхідне виключити його з Політбюро та ЦК. Політбюро... доводить до відома членів ЦК ВКП, що з огляду на небезпеку залишати Ягоду

на свободі навіть ще на один день, Політбюро вважає за необхідне видати наказ про негайний арешт Ягоди. Політбюро... просить членів ЦК санкціонувати виключення Ягоди з партії та ЦК та його арешт»⁸.

Перед безпосереднім наступом на старий більшовицький провід, Сталін та його оточення полювали за меншою рибою, щоб заплямувати репутацію та мотиви старших керівників. На спільному засіданні Політбюро та контрольної комісії Президіуму ЦК 27 листопада 1932 року «групу Смірнова – Ейсмонта – Толмачова» різко розкритикували за розв'язне й нетверезе обговорення проблем партійного лідерства під час кампанії колективізації. Однак ще важливішу роль у викритті старої більшовицької гвардії відіграв невпинний наступ Сталіна на «правих ухильників» – Рикова й Томського, який мав особливу популярність. Під прицілом опинилися також їхній престиж та партійна база. На цьому етапі Риков і Томський лише дістали догану, тоді як інших виключили з ЦК⁹. Однак звинувачення, висунуті в цих внутрішніх партійних розборах, пізніше було використано на допитах та при вибиванні зізнань у НКВС.

Нападки на Рикова й Томського мали тривалий і злісний характер, а на Бухаріна – особливо гострий, бо він був «улюбленцем усієї партії» й фаворитом Леніна. Що далі ця кампанія розкручувалася, то більше Бухарін відчував, як ґрунт вислизає у нього з-під ніг. «Зізнання» Зінов'єва, а потім Радека ще більше ускладнили позицію Бухаріна в партії, хоча раніше вона видавалася неприступно міцною. Товариші з ЦК відштовхували, загрожували й критикували його, однак він і далі намагався вести себе коректно, хоча й без особливого успіху. Коли його врешті-решт заарештували 27 січня 1937 року, він заперечував обвинувачення в зраді, тероризмі й плані скинути радянський уряд. Бухарін до кінця урочисто заявляв про любов до Сталіна й партійного керівництва.

Обвинувачення Бухаріна й інших у причетності до цілком несумісних і протилежних за політичною спрямованістю змов було невинувачливим. З тактичного погляду й під кутом зору влади, такі химерні комбінації давали

угрупованням більше можливостей завдати шкоди державі, а Сталіну – стимулу знищити всіх правих і лівих «ухильників». Роберт Такер пише, що Сталін був не просто параноїком, який думав, що окремі особи прагнуть його вбити. У нього була «параноїдальна маніакальна система», тобто він вважав, що його супротивники належали до взаємно пов'язаних груп, якими з-за кордону керували Троцький та його син Лев Седов, а також уряди іноземних країн. Такер пише: «Авторитетні автори описують параноїдальну систему як складну, схематизовану й логічно розвинену структуру з “центральною маніакальною темою”, до якої належить ворожа змова, жертвою якої є сам носій системи»¹⁰. По суті, всю міфічну структуру зрадників та шпигунів було вибудовано на догоду фантазіям Хазяїна. Чим менш імовірним було поєднання в одній і тій самій групі обвинувачуваних осіб, тим більше Сталін та НКВС переконували себе та своїх спільників, що будь-яка людина становила потенційну небезпеку. Парадоксально, але факт: чим менш вірогідними були змови, тим повсюднішими вони ставали.

Немає й тіні сумніву в тому, що керував цим божевільним полнованням на відьом та зрадників сам Сталін. У всіх сферах Сталін тримав на контролі внутрішні та пов'язані з СРСР міжнародні події, вдаючись при цьому в дуже дрібні деталі. Коли йшлося про державну безпеку, а надто в періоди чисток і терору, судів і страт, Сталін часто зустрічався з начальниками ОДПУ/НКВС, інколи кілька разів на день¹¹. Коли ОДПУ керував Ягода, це управління засудили за недостатню пильність, неспроможність усвідомити масштаби зрадництва і навіть за участь у зрадах. З погляду Сталіна та радянської верхівки, в лави державної машини просмикнулися незлічимі «дволикі» члени партії, які гучно підтримували Сталіна й радянську державу прилюдно, а насправді працювали проти неї як шпигуни й агенти закордонних держав, здійснюючи промислове шпигунство та підриваючи роботу радянських установ. Їх належало розшукати, витягнути з них «правду» в той чи той спосіб і засудити на смерть. Георгій Дімітров записав у своєму щоденнику тост, який Сталін виголосив

на обіді у Ворошилова (7 листопада 1937 року) у відповідь на тост, піднятий за Великого Сталіна:

«...кожен, хто намагається порушити єдність соціалістичної держави, кожен, хто прагне до відокремлення будь-якої її частини чи нації – той є ворог, запеклий ворог держави й народів СРСР. І ми знищимо кожного такого ворога, навіть якщо він старий більшовик; ми знищимо увесь його рід, його сім'ю. Ми безжалісно знищимо будь-кого, хто своїми ділами й думками – так, думками – загрожує єдності соціалістичної держави. За повне знищення всіх ворогів, їх самих та їхнього роду!» (Схвальні вигуки: За Великого Сталіна!) ¹²

Як результат, Сталін поставив Єжова, «божевільного карлика» (за висловом Хрущова) на чолі НКВС у вересні 1936 року, і той піддав чистці Ягду та його прихвостнів в НКВС і в держапараті загалом. Сам Єжов був чи не найзліснішим злочинцем в історії геноциду нашого часу ¹³. Він був розпусним алкоголіком, хоча й мав інтелектуальні претензії та зв'язки, і особисто брав участь у допитах та катуваннях жертв. До того ж, він був зачудований особою Сталіна й беззаперечно виконував усі побажання свого хазяїна щодо поширення безжалісного терору та вбивств у радянській державі. Як і Сталін, Єжов виправдовував, як відомо, страту багатьох невинних людей, якщо в такий спосіб вдавалося спіймати винних. Виступ Єжова під час виборчої кампанії в грудні 1937 року підкреслює властиві йому геноцидні схильності:

Під час боротьби [проти радянського народу] вся ця огидна банда троцькістсько-бухаринських дегенератів зіграла з нами найбрудніші, найпідступніші, найстрашніші жарту, щоб якомось покласти край тріумфальній ході нашого народу до комунізму. Дальший наш успіх великою мірою залежатиме від здатності розпізнавати ці хитрі методи нашого класового ворога, від волі принаймні очистити радянську країну від цієї нечисті. ...Наш радянський народ знищить до одного всіх цих нікчемних прихвостнів капіталістичних хазяїв, підлих ворогів усіх робітників ¹⁴.

Єжов був також сповнений рішучості знищити сім'ї обвинувачених. Він видав накази про «ув'язнення всіх дружин засуджених зрадників» та арешт дітей віком від 15 років як «соціально небезпечних» ¹⁵.

Страти основних підсудних після відкритих судових процесів у Москві та репресії проти їхніх сімей, друзів, знайомих та гаданих спільників були лише вершиною айсбергу Великого терору. Єжов накидав план із квотами для арешту «ворогів народу», які нібито загрожували існуванню держави. У 1937 і 1938 роках НКВС заарештував близько 1 575 000 людей, переважну більшість із яких віддали під «суд». З них 681 692 страчено, а інших засудили на заслання й потенційну смерть у ГУЛАГу¹⁶. Кількість жертв в обох випадках була, очевидно, набагато вищою¹⁷. Це були, переважно, звичайні люди, робітники, селяни, безробітні, дрібні злочинці, держслужбовці нижчого рангу. Мало хто з них мав змогу (не кажучи вже про намір) вчинити зрадницькі дії. Після того, як міліція зарахувала їх до ворогів і вкинула до репресивної машини, вони майже втрачали будь-яку надію на звільнення.

Сам масштаб убивств і репресій надає ваги аргументу про те, що ці дії можна назвати геноцидом замість звичної назви «терор». Врешті-решт, ми з певністю говоримо про камбодзький «геноцид», який мав багато таких самих ознак, як і Великий терор: партійний лідер – Пол Пот – пішов проти керівництва своєї партії та її історії, а також тих, хто пережив колишній режим, і переслідував інтелігенцію та людей із самостійним мисленням в ім'я «чистої держави». Як і Сталін, Пол Пот нападав на національні меншини. З іншого боку, камбодзький геноцид охопив набагато вищий відсоток громадян, ніж сталінські репресії. Великий терор був якщо й не геноцидом, то «радянським варіантом “остаточного розв'язку”» (Йорг Баберовскі й Ансельм Дерінг-Мантойффель) або ж «політичним голокостом» (Рональд Суні)¹⁸.

Хоча від верхівки радянської ієрархії й передусім Сталіна виходили недвозначні вказівки, чистки 1937–1938 років, зокрема наказ № 00447, справді зажили своїм життям. Ініціативи радянських чиновників під час Великого терору, а також розкуркулення, голодомору в Україні, операцій проти національних груп, «чистки» міст та інших операцій, частково стали вислідом радянської версії «праці для Фюрера». Це поняття було розвинуто в історіографії нацизму

на пояснення активності нацистських бюрократів, особливо щодо знищення євреїв, за відсутності прямих наказів від Гітлера. Радянські чиновники розуміли Сталінову жадобу крові в цей період і робили більше, ніж їм доручали, щоб її задовольнити. До того ж, жертви допитів НКВС вказували на широкі мережі співучасників, які, своєю чергою, «викривали» дальші кола співучасників, аби тільки задовольнити своїх слідчих. Як і у випадку з радянськими економічними планами, надто ревні місцеві чиновники на місцях «виконували й перевиконували» встановлені квоти на арешти.

Високопоставлені чиновники НКВС наввипередки доводили (зі страхітливими наслідками) свою цінність Єжову та Сталіну, заарештовуючи та страчуючи «ворогів» навіть понад план. Вони регулярно просили дозволу Єжова на збільшення своїх планів, особливо щодо «першої категорії», яка підлягала страті. Позаяк дуже й дуже мало осіб з-поміж тих, кого схопив НКВС, справді були винні у якихось злочинах проти держави, поширити коло підозрюваних було неважко. Однак слід дуже обережно ставитися до офіційних даних про арешти й страти. Деякі радянські функціонери, особливо на периферії, роздували статистику щодо кількості переслідувань і обвинувальних вироків, щоб запобігти ласки в начальників.

«Трійки» та «двійки» – нашвидкуруч створені судові органи на місцях, які склалися з представників НКВС, Міністерства юстиції та партійних діячів – робили свою роботу швидко й ефективно. Вони «судили» тих, кого ставили перед ними слідчі НКВС. За одними даними, близько 800 тис. осіб було страчено за 16 місяців, тобто 50 тис. за місяць, чи 1700 за день протягом 500 днів¹⁹. Все це робили з найвищим рівнем секретності. Жертв відвозили до найближчого лісу, в якому порядкував НКВС, розстрілювали й ховали в непомічених могилах. Самим катам – майже без винятку, офіцерам НКВС – було наказано не подавати ні пари з уст про ці страти і навіть «забути», що вони бачили й зробили, під загрозою суворого показання. Радянське суспільство мало бути виліплено так, щоб від вирізаних чужорідних елементів не залишилося й сліду. Родичів не

повідомляли про долю їхніх близьких; їм або взагалі нічого не говорили, або посилалися на терміни перебування в засланні в невідомих місцях чи смерть у таборах.

Усі ці надзвичайні судові процеси та вбивства були позначені дивною сумішшю секретності й публічності. Відкриті судові процеси показали, як сильно Сталін прагнув донести до громадськості зради багатьох своїх політичних лідерів. Інших же судили в таємниці й розстрілювали без жодного повідомлення. Однак інколи навіть секретні трибунали створювали задля агітаційних цілей Сталіна. 11 червня 1937 року, в ролі секретаря ЦК, він розіслав таку записку усім нацкомам, крайкомам і обкомам щодо провідної ролі Червоної армії: «У зв'язку з поточним судом над шпигунами та ворогами Тухачевським, Якіром, Уборевичем та іншими ЦК рекомендує організувати зустрічі робітників і, за змогою, селян, а також зустрічі в підрозділах Червоної армії та переказати резолюції про необхідність застосування найвищої міри покарання [смертної кари]. Повідомлення про вироки буде опубліковано взавтра, тобто 12 червня»²⁰. Але навіть у менш важливих справах Сталін хотів, щоб громадськість знала про долю «ворогів». У серпні 1937 року він писав секретареві смоленського обкому партії: «Я рекомендую засудити ворогів Андріївського району до розстрілу і повідомити про розстріл у місцевій пресі»²¹. Річ у тім, що Сталін мав схиблене переконання, що простий народ – робітники, селяни, молодь та інші – повірять, що його уряд, не втрачаючи пильності, викриває злочини шкідників і шпигунів, на яких лежить відповідальність за важке до неможливого життя радянського народу.

Катування були, без сумніву, дуже ефективним засобом витягати із цілком невинних жертв викриття інших і, звісно, докладні зізнання у власних злочинах. Приклад страхотливих катувань однієї особи – відомого театрального режисера та новатора Всеволода Мейєрхольда – мусить представляти цілу генерацію жертв катувань, зокрема з тієї причини, що архівні матеріали про методи, форми та «науку» катувань НКВС, якщо такі існують, досі недоступні дослідникам. Мейєрхольд зумів переслати листа Молотову, який зберігся і в якому він висловлював протест проти ув'язнення та катувань від рук НКВС у 1939 році.

Коли слідчі починали застосовувати до мене фізичні методи, мене тут били – хворого шістдесятип'ятирічного старого, клали мене на підлогу долілиць, били гумовим джгутом по п'ятах і по спині, коли сидів на стільці, тією самою гумою били по ногах, дуже сильно. Протягом наступних кількох днів, коли ці частини ніг сильно наливалися кров'ю, знову били по цих червоно-синьо-жовтих закривавлених місцях тим самим гумовим джгутом, і біль був такий, що здавалося, на ці хворі чутливі місця ніг лили окріп, і я кричав і плакав від болю. Мене били цією гумою по спині, били рукою по обличчю, замахуючись зверху... Поєднували це з так званою психічною атакою. І те, і друге викликало в мені такий жахливий страх, що моя особистість оголилась до самих основ... Лежачи на підлозі долілиць, я викручувався, звивався і завивав як пес, якого власних б'є пугою...

Я опускався на своє ліжко і засипав, а вже через годину я прокидався від стогонів і від того, що кидався в ліжку, як старий, якого трусить пропасниця. І мене знову вели на допит, який перед тим тривав 18 годин. «Смерть (о, так!), смерть легша, ніж це?» – питав себе один допитуваний. Я теж сказав собі це, і почав наговорювати на себе, сподіваючись, що мене поведуть на ешафот ²².

Мейєрхольд зізнався, що був британським і японським шпигуном, і його стратили в лютому 1940 року.

Питання про катування стоїть особіно від питання про геноцид, але між ними є зв'язок. Готовність влади використовувати такі звірячі, нелюдські методи проти значної кількості людей без вагань, докорів сумління чи жалю вказує на тип кровожерливості, який гтовхає на геноцид. У певному сенсі немає геноциду без систематичного катування, хоча, звісно, можна легко вказати на випадки катування без наявності геноциду. Існують численні докази того, що Сталін не лише знав про жахіття й масштаби катувань у НКВС, а й заохочував такі методи. В одному випадку Сталін наказав Єжову вибити зізнання з обвинуваченого в той чи той спосіб: «Хіба не пора притиснути цього добродія й змусити його повідомити про свої брудні дільця? Де він: у в'язниці чи в готелі?» На одному списку

осіб, які підлягають арешту (Єжов регулярно надсилав їх Сталіну), вождь написав проти імені М. І. Баранова «бити, бити!»²³ Сталін вважав, як він раніше сказав на XVII з'їзді партії в січні 1934 року, що хоча радянська держава «розгромила ворогів партії, опортуністів усіх мастей, [і] націоналістичних ухильників усіх типів», «залишки їхньої ідеології вже ще живуть в умах окремих членів партії і нерідко знаходять вираження»²⁴. Змусити цих «дволиків» членів партії зізнатися у справжніх думках можна було лише вибивши з них ці зізнання.

У радянському суспільстві був поширений страх, що арешти та допити означали катування, однак це не завжди було так. Таким чином, сама загроза катування ставала засобом соціального контролю та збирання інформації. Поставши перед можливістю не лише арешту, допиту й заслання, а й жахливого фізичного знуцання, радянські чиновники в різних установах чи на виробництві легко знаходили способи донести про промахи своїх суперників та начальників. Так вони намагалися уникнути відповідальності, а отже й можливого арешту та потенційного катування. Якщо слідчі НКВС перетворювали ці доноси на вигадані історії про шпигунство й зрадництво колег і друзів на роботі, обвинувачі з цілковитою готовністю їм підігравали.

Єжов особисто брав участь у катуваннях й повідомляв про результати безпосередньо Сталіну. Історики знайшли документи, в яких Сталін вказує Єжову, що слід застосовувати «фізичні засоби» на допитах. Однак Єжов часто виявляв власну ініціативу, коли йшлося про катування, арешти й страти²⁵. У цьому сенсі катування, як і самі чистки, були інституціоналізовані в системі, яка мала шукати й знаходити ворогів, щоб виправдати своє існування та знайти пояснення наявним промахам. Справа маршала Михайла Тухачевського, центральної фігури в масштабній чистці Червоної армії, типова в цьому контексті. Єжов пізніше визнав, що питання катувань підняли на найвищому рівні, коли обговорювали, як змусили поважаного маршала зізнатися. Головний слідчий Вишинський вимагав, щоб Тухачевського катували. Сталін, по суті, дав добро Єжову: «Дивись

сам, але Тухачевського треба змусити сказати все і видати свої зв'язки. Не може бути, щоб він діяв самотужки». Єжов щоденно інформував Сталіна про те, як просувається слідство, яке було досить кривавим, як виявилось за правління Хрущова. 11 червня 1937 року військовий трибунал засудив Тухачевського та сімох провідних армійських генералів до смерті за зраду й шпигунство. Незабаром після цього близько тисячі високопоставлених військових офіцерів та політичних комісарів було заарештовано й знищено²⁶. Каткування зробили свою справу – Сталін знав, що так і буде.

Крайній контраст між утопічністю максизму-ленінізму-сталінізму – ідеології, яка обіцяла перемогу соціалізму, створення нової радянської людини та вдосконалення самого життя, – в практиці 1930-х років та, з іншого боку, реаліями злиднів, голоду, перенаповнених помешкань та низької оплати праці зумовив системну потребу в чистках та насильстві. Деякі історики також вказують на проблематичні відносини між центром і периферією як джерело чисток. Тепер це твердження (що витoki чисток були в регіонах) фактично спростовано. Натомість висунуто ліпше обґрунтовану тезу: Сталін хотів перетрусити місцевих урядових і партійних сатрапів, убивши деяких і виславши в заслання інших, водночас просуваючи нове покоління поступливіших кадрів²⁷.

Чи в провінції, чи в столиці, а чистки відповідали Сталіновій потребі мати непохитну владу. Він бачив навколо себе надто багато старих більшовиків, ветеранів революції, які відчували, що мають заслужене право на свої посади й привілеї, а тому могли кинути виклик його керівній ролі чи щонайменше пригальмувати реалізацію його політики. І не лише Сталін був зацікавлений у розширенні своїх повноважень та поквитанні з ворогами. Чистки призвели до потоку доносів, бо партійні й державні чиновники зводили рахунки, «стукаючи» на своїх суперників та опонентів. Частково цьому сприяв кар'єризм; дехто «крапав» з метою самооборони – якщо я не донесу першим на товарища Іванова, він донесе на мене. Однак зрештою НКВС мав більш

ніж достатньо інформації, щоб розкинути сіті арештів та розслідувань навіть без катувань і повторних допитів.

Сталін та НКВС заохочували всі прошарки суспільства до доносів, а за ними йшли арешти й суди. Кожен повинен був зробити свій внесок у викриття та усунення уявних ворогів. Вони хотіли в такий спосіб змобілізувати населення й навчити його брати участь у системі, яка залучала кожного громадянина до драматичного процесу створення нового радянського суспільства. Від імені ЦК Сталін писав місцевим партійним керівникам у серпні 1937 року: «Вважаючи абсолютно необхідною політичну мобілізацію колгоспників на роботу зі знищення ворогів народу в сільському господарстві.., [Центральний комітет] наказує організувати в кожній області на місцях показові судові процеси проти ворогів народу, шкідників сільського господарства... широко висвітлюючи перебіг процесів у місцевій пресі»²⁸. Зокрема, Сталіну кортіло натравити колгоспників на тих місцевих чиновників, які нібито підривали успіх радянського сільського господарства. Те саме стосувалося заводських робітників, які повинні були знати про шкідницьку діяльність своїх начальників.

У Сталіновому безумстві була своя методичність: операції НКВС проти радянського населення не були цілком випадкові. Мали значення (ще й яке) біографія та родовід, як показав у своїх дослідженнях Олег Хлевнюк, провідний російський історик, який вивчає чистки²⁹. Меч НКВС та Сталіна опустився на старих більшовиків та їхніх спільників, сім'ї, знайомих і друзів, а також на найкращих офіцерів Червоної армії, особливо тих, які брали участь у Громадянській війні й почувалися гідними засновниками радянської держави. Сталіна, звісна річ, турбувала загроза «бонапартизму» в лавах Червоної армії, хоча, знову ж таки, існує небагато доказів того, що ці побоювання були хоч якось виправдані в реальності. Колишні меншовики, есери та кадети, а також члени інших небільшовицьких політичних формувань мали мізерний шанс уникнути арешту та його жахливих наслідків. Ці та інші потенційні політичні опоненти, а також пов'язані з ними будь-якими зв'язками люди становили важливу цільову групу репресивної машини.

Не менш важливими (й численнішими) її жертвами стали особи з «неправильним» соціальним походженням: куркулі, священники, колишні землевласники, колишні царські чиновники, «асоціальні» елементи тощо. На додаток до жаскої долі куркулів, геноцидною можна також вважати нищівну операцію проти російських священників, монахинь і монахів у 1930-х роках, під час якої стратили й вислали в заслання десятки тисяч людей. Як ми бачили раніше, важило і національне, і соціальне походження, бо НКВС вишукував і заарештовував чи страчував поляків та німців (особливо представників цих двох національностей), але також французів, британців, греків, фінів та інших. За даними про Великий терор, найбільша група «репресованих» складалася з іноземців та представників національностей, які мали «батьківщину» за кордоном.

Ми могли би зайти надто далеко, розглядаючи чистки як раціональну, хоча й гіпертрофовану, відповідь на потенційну опозицію. Багатьом особам зі згаданих вище категорій вдалося уникнути чисток. Власне, деякі дослідники цього періоду зазначають, що саме з цих цільових груп Сталін набрав собі найближчих спільників; уже сама вразливість їхня гарантувала лояльність. Розглядаючи свавілля терору, ще важливіше розуміти, що ніхто не був забезпечений від арешту; сотні тисяч звичайних радянських громадян, партійних і безпартійних, із «чистими» соціальним і національним походженням та політичними поглядами заарештовували, страчували чи вислали на заслання. Коли Берія фактично змінив Єжова в листопаді 1938 року й заходився доводити справи щодо нього і його поплічників у НКВС до логічного завершення (страти) за перегини у чистках, обвинувальні документи посилялися саме на невинність величезної кількості заарештованих та «нелегальні методи» вибивання зізнань. Діяльність Берії, звісно, була не багато краща, ніж Єжова.

Д. Ширер завважує важливий момент: чистки мало що підвищили ефективність чи рівень роботи радянських закладів. Навпаки, судові, правоохоронні та військові органи було поруйновано. Чистки серед промислової еліти призвело до почастішання нещасних випадків та безладу на

виробництві. Залізниця залишилася в хаотичному стані внаслідок фронтальної чистки серед адміністрації та працівників³⁰. Партію також було знечолено – вона втратила провідні кадри, серед яких переважна більшість були більшовиками ще до 1921 року. Зі 139 членів та кандидатів у члени ЦК на XVII з'їзді Компартії у 1934 році 98 (70 %) було заарештовано й страчено в 1937–1938 роках³¹.

Дехто вважає, що основними причинами терору та чисток стали загрози радянській безпеці, які виходили з-поза меж СРСР, та дедалі напруженіша міжнародна ситуація, що її значною мірою спричинили успішні залякування європейських держав з боку Гітлера. Олег Хлевнюк пише: «Накази НКВС щодо масових операцій у 1937–1938 роках показують, що Великий терор був каральною акцією, організованою з центру, спланованою в Москві та скерованою проти потенційної п'ятої колони, яка нібито могла завдати удар у спину у випадку війни»³². Однак арештами та масовими вбивствами під час чисток двигали не стільки безпекові загрози, скільки Сталінова ксенофобія та параноя. Важко собі уявити Великий терор без Сталіна-народовбивці.

7. Злочини Сталіна й Гітлера

У передмові до книжки «Жнива скорботи», присвяченої історії колективізації та голоду в Україні 1932–1933 років, Роберт Конквест порівнює злочини сталінізму з нацистськими: «Я пишу ці слова і думаю про те, що п'ятдесят років тому Українська республіка й українські, козацькі та інші території на схід – величезний простір, заселений понад 40 мільйонами жителів, – нагадував один суцільний Бельзен. Чверть усього сільського населення, чоловіки, жінки та діти, померли або вже були при смерті, а решта людей були настільки виснажені, що навіть не мали сил поховати тіла своїх близьких і сусідів. Водночас (як і в Бельзені) загони вгодованих “охоронців порядку” та партійні функціонери здійснювали нагляд над загибеллю жертв»¹.

У «Чорній книзі комунізму» Стефан Куртуа ще більше увиразнює цей зв'язок: «Геноцид “класу” може цілком бути тотожний геноциду “раси”. Смерть дитини українського куркуля, якого сталінський режим зумисне приніс у жертву під час голоду, “дорівнює” смерті у Варшавському гетто єврейської дитини, яку заморили голодом нацисти»². Тут Конквест не погодився би. Він вважає (гобто має «первинне відчуття»), що Голокост був у сутності своїй «гірший» за злочини Сталіна³.

Жертвам комунізму – чи то депортованим у ГУЛАГ латвійцям, чи російським політичним в'язням на Колімі, чи родичам польських офіцерів у Катині, чи чеченським учителям, які загинули на засланні в Казахстані, – важко зрозуміти особливий характер злочинів Гітлера. Сербський письменник Данило Кіш (його батько був мадярським євреєм) пише: «Якщо хто-небудь вам скаже, що Колима відрізнялася від Освенціма, пошли його до біса»⁴.

Однак з історичного погляду, який не обов'язково збігається з поглядом жертви чи виконавця злочину, здається очевидним, що Голокост – граничний випадок геноциду в історії людства. Причини цього – в апокаліптичній природі расистської утопії нацистів, цілковитій безпомічності євреїв перед лицем посягання на існування їх як народу, самі масштаби вбивств та жахіття газових камер і печей таборів смерті. Річард Еванс пише: «Не було радянської Треблінки, збудованої для того, щоб вбивати щойно прибулих людей»⁵. Тому прирівняння смерті дитини від голоду у Варшавському гетто до смерті дитини під час голоду в Україні хибне, якщо розглядати нацистські й радянські масові вбивства в більшому масштабі. Правомірним є порівняння долі дитини в Освенцімі чи Треблінці з долею дитини в охопленій голодом Україні чи в ГУЛАГу. Сільська дитина в радянській Україні чи дитина в ГУЛАГу мали шанс вижити, а єврейська дитина в таборі смерті була приречена на смерть, навіть якщо й було кілька поодиноких винятків із цього правила.

Засаднича осоруга до Голокосту залишається в нас і сьогодні, й правомірно впливає на наше розуміння цілого спектру важливих політичних та моральних проблем. Війну проти нацистів виграв, передусім, Радянський Союз, втративши 27 млн людей у боротьбі зі злом, яке принесло світові Освенцім та Бабин Яр, і через це існує значна (й зрозуміла) нехіль розглядати радянські злочини в одному ряду з нацистськими. Однак Голокост був не єдиним випадком геноциду в новітній історії й не був настільки винятковим, що його не можна порівнювати з іншими кричущими випадками масових убивств, як-от вірменським, руандським та камбодзьким геноцидами. Геноцид – це «злочин злочинів» у міжнародному праві, але в історії були геноциди «гірші» й менш страхітливі⁶.

Ці міркування змушують нас повернутися до питання про те, чи сталінські смертоносні операції проти народів, груп, класів, політичних опонентів та населення в цілому є геноцидом, «злочином злочинів». Деякі науковці воліють оминати це питання й створюють нові терміни, як-от «класоцид», «демоцид» чи «політикоцид», які зберігають етнічну,

національну та релігійну специфіку за геноцидом і водночас вказують на те, що злочини Сталіна загалом становлять масове вбивство⁷. Інші дослідники зосереджують увагу на Сталінових вбивчих депортаціях «покараних народів» під час війни як частину його репертуару масових вбивств, яку можна вважати геноцидом⁸. Ще інші розглядають Катинський розстріл 1940 року, під час якого НКВС знищив 22 тис. інтернованих польських офіцерів та урядовців, як найкращий аргумент на користь визнання дій сталінського режиму геноцидом⁹.

Деякі науковці воліють не вживати терміна геноцид взагалі в історичних студіях масових убивств, аргументуючи відмову тим, що він надто тісно пов'язаний з міжнародними правовими нормами, а отже і з визнанням вини чи невинуватості. Завдання істориків полягає, на їхню думку, в тому, щоб звільнити історичні наративи про масові вбивства від мови законів. Інші дослідники не вживають цього терміна через потік тверджень про геноцид, що їх генерують різні народи й групи, які в такий спосіб намагаються збільшити легітимність власних історичних страждань, знецінюючи й розмиваючи при цьому первісне значення геноциду. Ще інші науковці кажуть, що термін став заполітизованим і його використовують для засудження деяких держав і політичних систем і водночас виправдання військової інтервенції¹⁰. Всі ці заперечення мають певну цінність; термін «геноцид» дуже легко можна використати в невластивий спосіб для досягнення різних цілей, які не мають нічого спільного з наукою. З іншого боку, історикам не варто ізолюватися від міжнародної дискусії про геноциди минулого чи сучасності. Історія та міжнародні правові норми нерозривно пов'язані. Принципове утримання від вживання терміна «геноцид» може послужити політичним цілям такою ж мірою, як його застосування до конкретних історичних умов.

Обережне «ходіння навшпиньки» навколо питання геноциду у зв'язку з довжелезним списком сталінських масових убивств пов'язане передусім із наріжним каменем законів про геноцид – «Конвенцією про запобігання злочину

геноциду та покарання за нього», що її Генеральна асамблея ООН прийняла 9 грудня 1948 року. Конвенція містить відоме визначення геноциду: «дії, здійснювані з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». Ця потужна ідея геноциду особливо укріпила свої позиції в 1980-х та 1990-х роках в міжнародних трибуналах, які розглядали злочини, скоєні в колишній Югославії (передусім злочини сербів проти боснійських мусульман) та Руанді (хуту проти тутсі). На дедалі ширшому масиві наукової літератури з проблеми геноциду також лежить відбиток глибокого впливу конвенції та надзвичайного впливу досліджень Голокосту, в яких автори вдаються до найрадикальніших формулювань про те, що Голокост був унікальною за своєю жахливістю подією в історії масових убивств і що в центрі геноциду повинні бути, як мінімум, масові вбивства етнічних груп чи націй. Однак, мабуть, час припинити запитувати, чи знищувана «цілком чи частково» група є національною, етнічною або релігійною, а чи це соціальна, політична або економічна група. Яка, зрештою, різниця, коли йдеться про життя людей?

Насамкінець, я хотів би повернутися до питання про порівняння нацистських та радянських масових убивств, що його підняв Р. Конквест у пропам'ятному пасажі про Бельзен та голод в Україні. У вступі до великої збірки особистих розповідей жертв репресій у комуністичних державах «Від ГУЛАГу до полів смерті» (From the Gulag to the Killing Fields), Пол Голландер пише, що хоча і сталінські, і нацистські масові вбивства можна помістити в рубрику «геноцид», він не готовий урівняти їх у моральному плані¹¹. На його думку, одна з причин полягає в тому, що «комуністичні держави не намагалися викоринити в заздалегідь продуманий, систематичний і механічний спосіб якусь конкретну етнічну групу чи клас людей». Друга причина в тому, що «комуністичні режими, на відміну від нацистів, не намагалися вбивати дітей». Третя причина – нацисти послуговувалися незмінними расистськими категоріями, і жертв Голокосту (євреїв) чекав «неминучий смертний

вирок», тоді як у СРСР категорії «ворогів» постійно змінювалися залежно від конкретних потреб керівництва в певний момент.

У жодному разі не намагаючись применшити страхоту Голокосту чи нацистських злочинів проти циган (ромів і синті), гомосексуалістів, поляків, росіян, радянських військовополонених (особливо) та інших, я хотів би висунути тезу про те, що історія геноциду в сталінській державі та в Третньому рейху більше вказує на подібності між ними, ніж відмінності, згідно з Голландеровими категоріями порівняння¹². Розкуркулення та голод в Україні слід, безперечно, розглядати за чергою як спроби сталінського уряду усунути «клас людей» і будь-кого, хто їх нібито підтримував. Чеченці та інгуші, кримські татари та інші «покарані народи» періоду війни й справді були призначені на знищення, якщо не фізично, то як національності із самоідентифікацією. Немає сумніву в тому, що нацисти мали намір знищити євреїв, але незаперечно й те, що значна кількість євреїв змогли емігрувати з Німеччини й Австрії перед нападом Німеччини на Польщу в 1939 році. Чітко встановлено той факт, що систематичне винищення євреїв отримало додатковий імпульс із нападом нацистів на Радянський Союз у червні 1941 року.

Цікаво, що і Куртуа, і Голландер вказують на долю дітей як, в одному випадку, свідчення подібностей, а в іншому – відмінностей між долями жертв нацистського й сталінського режимів. Перегляд російської публікації «Дети ГУЛАГа», яка задокументовує поведження радянського режиму з дітьми тих, на кого почепили налічку «вороги народу», не залишає майже жодних ілюзій щодо жахливої долі нащадків мільйонів батьків і матерів, яких було страчено чи вислано на заслання¹³. За винятком періодичних засуджень за кримінальні злочини різних типів (деякі з них були відверто політичними) радянський режим зазвичай не страчував неповнолітніх. Однак діти «репресованого» населення були дуже вразливі до хвороб, голоду, холоду та різних форм експлуатації під час транспортування, в «спеціальних поселеннях», сиротинцях та виправно-трудовах таборах.

Нерідко їх силою забирали від батьків, після чого вони зникали в сиротинцях НКВС, які часто-густо були мало що кращі за в'язниці та табори. Це таки відрізняє ГУЛАГ від страшного винищення єврейських дітей нацистами в таборах смерті та в тисячах інших точок масових убивств у Східній Європі та Росії. У цьому сенсі Куртуа помиляється, а Голландер має рацію¹⁴. Однак не слід забувати про страждання й ранню смертність дітей за сталінського режиму. Смертність серед дітей важко виразити кількісними показниками, бо багато дітей загинуло ще в материнському лоні або незабаром після народження через жаскі «репресії» проти матерів та страхітливі умови їхнього утримання, однак дітовбивство слід, без сумніву, долучити до обвинувачень проти сталінського режиму. Байдужість сталінської верхівки до страждань дітей не слід оминати при розгляді радянських злочинів.

Голландер також підкреслює «незмінність» нацистських расових категорій, тоді як радянську налічку «ворог народу» чіпляли на різні групи людей у різний час і за різних умов, і тому вона не була тим «неминучим смертним вирокком», який висів над євреями. У випадку з «куркулями», волзькими німцями чи чеченцями під час війни та поляками перед липневою амністією 1941 року подібні елементи «незмінності» були і в їхній ситуації. Навіть якщо радянський режим не проголошував смертного вироку всім їм, вони були змушені жити під безпосередньою загрозою смерті. Водночас варто завважити, що тисячі євреїв, одружених із несвреями, таки пережили війну в Німеччині, а ще кілька тисяч євреїв служили у Вермахті майже до кінця – так само, як деяким куркулям у ГУЛАГу дозволити вступити до Червоної армії і захищати батьківщину, хоча найчастіше їх записували у спеціальні штрафні батальйони. Далі, расистські категорії, якими послуговувалися нацисти щодо слов'ян, були дуже заплутані, й використовували їх непослідовно. Гімлер виокремив польських дітей, щоб «повернути» їх у німецьку расу, бо вони були світлоголові, мали блакитні очі й «виглядали» як німецькі діти. У багатьох інших випадках нацистська категоризація рас була не наба-

гато систематичніша. А радянська влада депортувала всіх чеченців та інгушів, яких тільки змогла знайти, понад півмільйона людей, не зважаючи на те, чи мали вони відзнаку за службу в Червоній армії, чи обіймали високі партійні посади в Москві. Така можливість у них була завдяки тому, що національність радянських громадян систематично реєстрували у внутрішній паспортній системі.

Обидва тоталітарні вбивці – нацистська Німеччина та сталінська Росія – скоїли геноцид, «злочин злочинів». Навіть тепер, після розвалу Радянського Союзу, ми знаємо набагато більше про нацистські злочини, ніж про радянські, про тих, хто їх задумав і наказав виконати, про виконавців і жертв. На критичне запитання про зумисність та кримінальну відповідальність у випадку з СРСР можна буде дати чітку відповідь тоді, коли ми матимемо повний доступ до російських архівів. Але наразі ми знаємо достатньо, щоб обґрунтувати тезу: обидві системи, сталінська і нацистська, були геноцидними за самою своєю природою. В обох випадках специфічне поєднання харизматичних лідерів (у Веберовому розумінні), диктаторських повноважень, ідеологічної мотивації та прометеївських трансформаційних поривань спричинилося до того, що вони використовували масове знищення груп громадян власних (і чужих) країн, щоб досягнути неможливого майбутнього, яке визначало саму їхню сутність.

Часто повторюване твердження Гітлера про те, що євреї заплатять, якщо почнуть світову війну проти Третього рейху, цілком підставово не вважають справжньою причиною геноцидного наступу нацистів на євреїв. На відміну від цього, коли йдеться про причини масових убивств у 1930-х роках, історики сприймають часті заяви Сталіна про загрозу іноземної інтервенції проти Радянського Союзу серйозніше, ніж вони того заслуговують, хоча слід визнати, що Сталін мав більше реальних підстав для таких заяв, аніж Гітлер. В обох випадках масові вбивства мали систематичний характер і водночас були тісно пов'язані зі специфічною психологією Сталіна й Гітлера.

Зі смертю Гітлера та крахом Третього рейху німецька держава вже не несла жодної геноцидної загрози. На попелі нацистської катастрофи та в умовах накладених союзниками обмежень постала нова держава, яка свідомо й рішуче засудила власну історію війни й геноциду в ХХ столітті¹⁵. Після смерті Сталіна багато фундаментальних складників системи залишилися, але загроза геноциду в Радянському Союзі швидко розвіялася. Радянська система злякалася власної спроможності до масового вбивства власних громадян. Хрущов та його наступники й надалі позбавляли свободи політичних опонентів, але відкинули сталінську доконечну потребу вбивати їх чи інших громадян за приписувану їм чи справжню опозиційність.

Радянський режим за правління Сталіна винищив значну частину населення країни. Наявність даних НКВС, хоча й дуже неточних, робить підрахування кількісних втрат завданням легшим, ніж визначення шкоди, яку сталінізм заподіяв суспільству й країні загалом. Це настільки глибока, нелегка й слизька тема, що мало хто з науковців наважився за неї взятися. За даними НКВС, у проміжку між початком 1930-х років та 1953 роком було страчено близько 1,1-1,2 млн радянських громадян, з яких три чверті припадає на 1937-1938 роки. Приблизно 6 млн радянських громадян депортували до спеціальних поселень, 1,5 млн (25 %) померли «передчасною смертю». Окрім цього, за вказаний період 16-17 млн радянських громадян було ув'язнено у виправно-трудовах таборах, з них 3 млн визнано винними в «контрреволюційній» діяльності. 10 % жертв таборів загинули передчасно¹. Ці дані не враховують 3-5 млн жертв голоду в Україні та масових убивств і страт поляків, прибалтійців, селян, які чинили опір колективізації, та представників національностей, які боролися проти депортації. Не охоплено й тих, хто загинув при транспортуванні до спеціальних поселень та виправно-трудовах таборів, а також тих, кого було вбито чи хто помер під час попереднього слідства, затримання та допитів.

У цьому короткому дослідженні обґрунтовано, що за будь-якого підрахунку жертв масового вбивства Сталін був ключовою фігурою і що це вбивство належить кваліфікувати як геноцид. Перелік основних пунктів цього обґрунтування буде чи не найдодільнішим завершенням книжки.

1. Походження терміна «геноцид» з праць Рафаеля Лемкіна та роботи над «Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року не усувають

можливості застосовувати цей термін, щоб ідентифікувати політичні та соціальні групи як жертв геноциду. Лемкін від початку мав це на увазі у своїх працях 1930-х років. У початкових проектах вказаної конвенції ООН також згадано про політичні й соціальні групи як центральні у визначенні геноциду. Однак врешті-решт Радянський Союз учинив потужний політичний вплив на формулювання конвенції, що дає змогу твердити: вилучення соціальних і політичних груп не заслуговує на беззаперечне визнання. Подальший розвиток міжнародного законодавства у зв'язку із судовим переслідуванням геноциду також веде до гнучкішого вжитку терміна на позначення «злочина злочинів». Після 1991 року країни Прибалтики, зокрема, застосували міжнародні правові прецеденти до справ про дії радянської влади й висунули обвинувачення колишнім радянським чиновникам у геноциді, а в деяких випадках і засудили їх.

2. Сталін був масовим убивцею не від народження і став ним не через виховання. Крайню жорстокість, якою позначено правління Сталіна, не можна пояснити умовами його виховання на Кавказі, в Грузії. Він став народовбивцею з часом, і в цій еволюції особистості було чимало важливих моментів: важкі обставини виховання в батьківській сім'ї та юності в Грузії, участь у революційному русі, відданість Леніну й більшовизму, досвід роботи в підпіллі та перебування на засланні, особиста роль у революції й особливо в Громадянській війні, яка в певному сенсі передвіщала пізніші події, та участь Сталіна в боротьбі за владу в 1920-х роках. Навіть кров, пролита під час колективізації на початку 1930-х років, сприяла дедалі більшій прихильності Сталіна та його оточення до масового вбивства. Сукупний ефект особливостей його біографії та особистості витворили в ньому лютий гнів та обурення щодо осіб, які стояли йому вперек дороги й могли виглядати так, ніби критикують його досягнення. Коли Сталін розпочав всесоюзні програми індустріалізації та колективізації, в неунікних провалах цих програм він звинуватив цілі групи населення, причому з такою самою ненавистю й мстивістю, які він тримав проти своїх політичних супротивників.

3. Розкуркулення можна розглядати як геноцидну операцію. Під час кампанії колективізації Сталін та радянський режим демонізували уявну соціальну групу, яка була відома й ідентифікована як «куркулі». Їх виокремили з-поміж решти сільського населення як «ворогів народу» й призначили на винищення як групу. Статус куркуля вважали спадковим, й офіційно куркулів змальовували недолюдьми. Кількадесят тисяч осіб було розстріляно за наказами «трійок», що їх утворили для суду над обвинуваченими в опорі. Близько 2 млн осіб зняли з рідної землі й вислали в заледве придатні до життя території Далекої Півночі та Сибіру. Там, у спеціальних поселеннях, багато тисяч депортованих померли від голоду, холоду, перевтоми та хвороб.

4. Остання хвиля розкуркулення в 1937–1938 роках наклалася на загальну кампанію Сталіна і його режиму, яка повинна була покінчити з групами соціально «чужих» елементів – волоцюгами, злочинцями, бездомними, повіями, хронічно безробітними, колишніми куркулями, колишніми землевласниками та царськими урядовцями – всіма тими, кому не було місця в удоскональній державі, соціалістичному Радянському Союзі. Їх належало ізолювати від «здорової» маси радянських громадян і від політичного тіла держави. Вбивчу операцію проти цих «ворогів» можна пов'язати з проголошенням радянської Конституції в 1936 році, яка підносила досягнення соціалізму, та з виборчою кампанією до Верховної Ради, яка мала підтвердити цю перемогу на виборчих дільницях. Сумнозвісний наказ № 00447 містив квоти людей на суд у прискореному порядку і страту. Інших вислали на заслання в спецпоселення; багато депортованих у них загинули. Ці дії можна вважати особливим різновидом геноциду – геноцидом окресленої групи соціально «чужих», які не вписувалися в Сталінову концепцію майбутнього соціалістичного радянського суспільства.

5. Голодомор в Україні слід вважати актом геноциду. Існує достатньо доказів, а може й вирішальна сума доказів, які вказують на те, що Сталін та його оточення знали, що

масовий голод в СРСР у 1932–1933 роках завдав особливо дошкульного удару Україні, і були готові спостерігати, як мільйони українських селян гинуть унаслідок цього. Вони не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу, не дали змоги селянам самостійно шукати їжу в містах чи деінде в СРСР і відмовлялися послабити умови хлібозаготівлі, аж поки не стало надто пізно. Сталінова ворожість до українців та їхніх спроб зберегти особливу форму самоврядування, а також роздратування опором проти колективізації з боку українських селян ще більше загострювали голодомор.

6. Наступ на певні «ворожі» національності в деяких випадках набрав геноцидних ознак. На початку 1930-х років національності, які мали позірні батьківщини за кордоном СРСР, як-от поляки, німці та корейці, було виокремлено з-поміж решти національних груп у Радянському Союзі як нібито питомо небезпечних для радянської держави. Зокрема, операції проти поляків, які почалися з масових депортацій у спецпоселення 1934 року й досягли кульмінації під час арештів та депортацій 1939–1940 років і Катинського розстрілу в червні 1940 року, можна вважати актами геноциду. У 1944 році, під час війни, мусульманські народи Північного Кавказу та Криму зазнали масової депортації в спецпоселення в Центральній Азії. Під час депортації та переселення великий відсоток людей (зокрема, чечено-інгушів та кримських татар) загинули. Постраждали народи вважають дії Сталіна геноцидом. Безумовно, існують докази того, що радянський режим ужив цих заходів, щоб стерти ці народи з лиця землі, якщо не фізично як людські істоти (хоча вони гинули у величезних кількостях), то як членів окремої національності. Наступ на чечено-інгушів та кримських татар) слід вважати щонайменше спробою культурного геноциду.

7. Великий терор 1937–1938 років також мав риси геноциду, навіть якщо його не можна назвати власне геноцидом, принаймні не можна за літерою закону (конвенцією ООН про геноцид) і більшістю історичних критеріїв.

Сталін та радянський режим створили вигадані групи нібито політичних ворогів і всіх пов'язаних із ними і наказали їх судити, допитувати, катувати та страчувати чи висилати на заслання в ГУЛАГ. Сталін розумів у той час, що при знищенні старих більшовиків, комуністичної еліти, офіцерського корпусу та номенклатури, разом з їхніми сім'ями, друзями та колегами, буде вбито десятки тисяч невинних людей. Він не зробив нічого, щоб спинити поширення підозр та доносів, в яких постійно викривали все нових жертв. Навпаки, він захоплювався до терору, не виявляючи жодного занепокоєння з приводу невинних жертв, і завершив його тільки тоді, коли в повітрі запахло війною.

8. Сталін та його оточення в той час і пізніше, часто через десятиліття, виправдовували напади на всі прошарки радянського суспільства заявами про те, що країна повинна була готуватися до війни. Режим повів наступ на національності, куркулів та соціальних вигнанців як на членів потенційної п'ятої колони. Сталін та його помічники обвинувачували своїх нібито політичних опонентів у роботі на уряди закордонних держав та на Троцького, а також у готовності вбивати урядовців та скинути радянський уряд за першого сигналу війни. У цій книжці висунуто тезу, що хоча аргумент про «страх війни» й був наявний у марксистсько-ленінсько-сталінській ідеології, але сталіністи його роздули й використали у своїх цілях, щоб виправдати криваві акції протягом 1930-х років. Безпека СРСР була, звісна річ, під дедалі більшою загрозою через піднесення нацистської Німеччини та японську агресію в Азії. Однак проводячи масові вбивства, радянське керівництво не готувалося до війни. Власне, навпаки, воно критично послабило країну своїми акціями, спричинивши, цілком можливо, ще більші втрати під час війни.

9. Вина Сталіна у масовому вбивстві подібна до вини Гітлера. Важко собі уявити акти геноциду 1930-х років без Сталіна – так само, як неможливо в історії уявити Голокост без Гітлера. Це не означає, що насилля було закладене в радянській системі чи що антисемітські напади не сталися би, якби, уявімо собі на мить, Гітлер помер у 1936 році.

З низки причин Голокост слід визнати найстрашнішим випадком геноциду нашої доби. Тим не менш, не можна ігнорувати паралелі між Сталіним і Гітлером, нацизмом і сталінізмом – їх просто надто багато. Обидва були диктаторами. Обидва вбили величезну кількість людей на європейському континенті. Обидва вигублювали людей в ім'я трансформативного бачення утопії. Обидва руйнували свої країни й суспільства й винищили в них та за їх межами колосальну кількість людей. Обидва – врешті – були народовбивцями.

Подяка

1. Naimark N. Revolution, Stalinismus, und Genozid // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. – 44–45 (October 27, 2007). – P. 14–20; Naimark N. Totalitarian States and the History of Genocide // *Telos*. – No. 136 (Fall 2006). – P. 10–25; Naimark N. Stalin and the Question of Soviet Genocide // *Political Violence, Behavior, and Legitimation* / Ed. by Paul Hollander. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 39–49.

Вступ

1. Див., наприклад: Diner D. *Cataclysms: A History of the Twentieth Century from Europe's Edge* / Trans. by William Tempelar. – Madison: University of Wisconsin Press, 2008. – P. 182–186.
2. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. – М.: Терра, 1991. – С. 390, 416.
3. З. І. Пассов, голова розвідувальної служби НКВС, писав про нестачу розвідувальних даних унаслідок відкличання та арешту активних агентів: «у період приготувань [нацистів] до дій стосовно Австрії [та] Чехословаччини, іноземний відділ не отримав від агентів у Німеччині жодного звіту і взагалі жодної інформації». *Лубянка: Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938* / Под ред. А. Н. Яковлева; Сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: Международный фонд «Демократия», 2004. – С. 7.
4. Yakovlev A. N. *A Century of Violence in Soviet Russia* / Trans. by Anthony Austin. – New Haven: Yale University Press, 2002. – P. 234.

1. Питання геноциду

1. Цитовано в праці: Power S. *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*. – New York: Basic Books, 2002. – P. 521, прим. 6. Деякі вміщені тут матеріали про історію геноциду взято з праці С. Пауер та з мого есею: «Totalitarian

- States and the History of Genocide», с. 10–25. Див. також: Weiner A. Nothing but Certainty (comment on Eric Weitz) / Slavic Review. – 61, 1 (Spring 2002). – P. 45–46.
2. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government Proposals for Redress. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. – P. 79.
 3. Conquest R. Reflections on a Ravaged Century. – New York: Norton, 2000. – P. 150–152.
 4. Weiss-Wendt A. Hostage of Politics: Raphael Lemkin on 'Soviet Genocide' / Journal of Genocide Research. – 7, 4 (December 2005). – P. 551–559.
 5. Power S. A Problem from Hell, p. 51.
 6. Bloxham D. Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 203.
 7. Hirsch F. The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order / American Historical Review. – June 2008. – P. 714. Я завдячую дослідженню Ф. Гірша багатьма спостереження про Нюрнберзький процес.
 8. Vaksberg A. Stalin's Prosecutor: The Life of Andrei Vyshinsky / Trans. by Jan Butler. – New York: Grove Weidenfeld, 1990. – P. 259.
 9. New York Times. – April 7 and 13, 1948.
 10. Трайнин А. Н. Борьба прогрессивных сил против уничтожения национальных групп и рас. – М.: Всесоюзное общество по распространению полит. и научн. знаний, 1948. – С. 1.
 11. Цитовано в праці: Zaslavsky V. Class Cleansing: The Massacre at Katyn. – New York: Telos Press, 2009. – P. 23.
 12. Robinson N. The Genocide Convention: A Commentary. – New York: Institute of Jewish Affairs, 1960. – P. 17–18; див. Резолюцію 96 (I) в додатку 1, с. 121–122. Виділення моє.
 13. Там само, додаток 2, с. 123 «Проект Конвенції, підготовленої Секретаріатом». Виділення моє.
 14. Schabas W. A. Genocide in International Law: The Crimes of Crimes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 136, прим. 219. Виділення моє.
 15. UN General Assembly, Sixth Committee, Third Session, Sixty-fourth Meeting, October 1, 1948. «Continuation of the Consideration of the Draft Convention on Genocide», p. 12–19.
 16. New York Times. – November 19, 1948.

17. Там само, October 16 and 21, 1948.
18. Андрюхин М. Н. Геноцид – тягчайшее преступление против человечества. – М.: Госуд. изд. юридической литературы, 1961. – С. 85–86.
19. Report of the Sixth Committee on the Draft Convention on Genocide, December 6, 1948 // Foreign Relations of the United States (FRUS). – Vol. 1. Human Rights. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1948. – P. 298.
20. Schabas, *Genocide in International Law*, p. 134–135.
21. Див.: Трайнин А. Н. Борьба с геноцидом как международным преступлением // Советское государство и право. – Вып. 5. (май 1948 г.). – С. 1–16; Андрюхин М. Н. Геноцид – тягчайшее преступление против человечества. – С. 72–93.
22. Levene M. *Genocide in the Age of the Nation State*. – London: I. B. Tauris, 2005. – Vol. 1. The Meaning of Genocide. – P. 80.
23. На деякі з цих обвинувальних вироків було подано успішні апеляції до Європейського суду з прав людини. Див.: Casses A. *Balancing the Prosecution of Crimes against Humanity and Non-Retroactivity of Criminal Law: The Kolk and Kislyiy v. Estonia Case before the ECHR* // *Journal of International Criminal Justice*, 2006. – № 4. – P. 410–418.
24. Я взяв велику частину цього матеріалу з дослідження: Malksoo L. *Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law* // *Leiden Journal of International Law*, 2001. – No. 14. – P. 757–787. Див. також: Quigley J. B. *The Genocide Convention: An International Law Analysis*. – Derbyshire, UK: Ashgate, 2006.
25. Feierstein D. *National Security Doctrine in Latin America: The Genocide Question* // *The Oxford Handbook of Genocide Studies* / Ed. by Donald Bloxham and A. Dirk Moses. – Oxford, England: Oxford University Press, 2010. – P. 500–501. Тут, у справі проти Мігеля Освальдо Ечеколаца, Суд провів переконливий аналіз підстав застосування поняття геноциду: «Його [злочин] було скоєно не випадково і не на вмання, а з метою знищити частину населення... що складалася з тих громадян, які не вписувалися в заздалегідь заданий прихильниками репресій тип, і як необхідний захід для встановлення нового порядку в країні». Я вдячний Дональду Блоксему за надіслані гранки цього розділу книжки.
26. Kiernan B. *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge 1975–1979*. – 3rd ed. – New Haven: Yale University Press, 2008. – P. 460–464.

2. Формування народовбивці

1. Цитовано в праці: Volkogonov D. *Stalin: Triumph and Tragedy* / Trans. by Harold Shukman. – New York: Grove Weidenfeld, 1991. – P. 310.
2. Gellately R. *Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe*. – New York: Alfred A. Knopf, 2007. – P. 53–60.
3. Alliluyeva S. *Twenty Letters to a Friend* / Trans. by Priscilla Macmillan. – New York: Harper and Row, 1967.
4. Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia* // *Stalinism: The Essential Readings* / Ed. by David Hoffmann. – Oxford: Blackwell, 2003. – P. 68.
5. Цитовано в праці: Suny R. G. *Stalin and the Russian Revolution: From Koba to Commissar*. Рукопис, розділ 1, с. 17. Я дуже вдячний Р. Суні за дозвіл прочитати й цитувати його рукопис.
6. Rayfield D. *Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who Killed for Him*. – New York: Random House, 2004. – P. 9.
7. Цей романтизм пізніше з'явився в Сталінових ідеях героїзму під час масової мобілізації. Див.: Priestland D. *Stalin as Bolshevik Romantic: Ideology and Mobilization, 1917–1939* // *Stalin: A New History* / Ed. by Sarah Davies and James Harris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 181–201.
8. Kuromiya H. *Stalin: Profiles in Power*. – Harlow: Longman, 2005. – P. 8.
9. Suny, *Stalin and the Russian Revolution*, розд. 1, с. 19.
10. Kun M. *Stalin: An Unknown Portrait*. – Budapest, CEU Press, 2003. – P. 43.
11. Чугуєв Ф. Так говорив Каганович: Исповедь сталинского апостола. – М.: Отечество, 1992. – С. 81.
12. Naimark N. M. *Cold War Studies and New Archival Materials about Stalin* // *Russian Review*. – 61 (January 2002). – P. 11–15.
13. Souvarine B. *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*. – New York: Longmans, Green, 1939. – P. 224–225.
14. Про Леніна див. вступ до: *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* / Ed. by Richard Pipes. – New Haven: Yale University Press, 1996. – P. 1, 8, 11. Пайпс описує Леніна як «безсердечного циніка» й «закоренілого мізантропа», який «абсолютно не зважав на людське життя». Він також цитує твердження Молотова про те, що Ленін був «суворіпший» за Сталіна. Див. також: Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler*, p. 53–57.

15. Baberowski J. *Der Rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus.* – Munich: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003. – P. 42.
16. Service R. *Stalin: A Biography.* – Cambridge: Harvard University Press, 2005. – P. 185.
17. Smith J. *The Bolsheviks and the National Question, 1917–1923.* – New York: St. Martin's, 1999. – P. 173–175.
18. Див. Service, Stalin, p. 245.
19. Цитовано в праці: Sebag Montefiore S. *Young Stalin.* – New York: Random House, 2007. – P. 295.
20. Див. аналіз стенограм засідань Політбюро в праці: *The Lost Politburo Transcripts: From Collective Rue to Stalin's Dictatorship* / Ed. by Paul R. Gregory and Norman Naimark. – New Haven: Yale University Press, 2009. Матеріали пленумів ЦК доступні дослідникам в архівах Гуверського інституту.
21. Tucker R. C. Foreword // *Stalin's Letters to Molotov: 1925–1936* / Ed. by Lars T. Lih, Oleg V. Naumov, and Oleg V. Khlevniuk. – New Haven: Yale University Press, 1995. – P. xii.
22. Сталін Молотову [не пізніше, ніж 15 вересня 1930 року] в: *Stalin's Letters to Molotov*, p. 216.
23. Rieber A. J. Stalin: Man of the Borderlands // *American Historical Review.* –106, 5 (December 2001). – P. 1.
24. Kuromiya H. Stalin in the Light of the Politburo Transcripts // *The Lost Politburo Transcripts: From Collective Rue to Stalin's Dictatorship* / Ed. by Paul R. Gregory and Norman Naimark. – New Haven: Yale University Press, 2009. – P. 45.
25. Montefiore, *Young Stalin*, p. 268.

3. Розкуркулення

1. Див.: Graziosi A. *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933.* – Cambridge: Harvard University Ukrainian Research Institute, 1996.
2. «Правда», 5 лютого 1931 р.
3. Цитовано в праці: Werth N. *A State against Its People: Violence, Repression, and Terror in the Soviet Union* // *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* / Ed. by Stephane Courtois et al. Trans. by Jonathan Murphy. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – P. 146.
4. Figs O. *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia.* – New York: Metropolitan Books, 2007. – P. 85.

5. Цитовано в праці: Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 00447: технология его исполнения. – М.: АИРО-XX, 2003. – С. 155.
6. Holquist P. State Violence as Technique: The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism // *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework* / Ed. by Amir Weiner. – Stanford: Stanford University Press, 2003. – P. 145. Цитати з праці: Viola L. *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. – New York: Oxford University Press, 1996. – P. 37.
7. Цитовано в праці: Graziosi, *The Great Soviet Peasant War*, с. 49.
8. Hagenloh P. *Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941*. – Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2009. – P. 12.
9. Figes, *The Whisperers*, p. 88.
10. Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power*, p. 91–92.
11. Цитовано в праці: Viola L. *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 155.
12. Там само, p. 6; Applebaum A. *Gulag: A History*. – New York: Doubleday, 2003. – P. 102.
13. Viola, *The Unknown Gulag*, p. 96.
14. Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler*, p. 227.
15. Werth N. *Cannibal Island: Death in the Siberian Gulag* / Trans. by Steven Rendall. – Princeton: Princeton University Press, 2007. – P. 76–77.
16. Там само, p. xviii.
17. Хаустов В., Самуэльсон Л. *Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938гг.* – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 52.
18. Див.: Hagenloh, *Stalin's Police*, p. 15, 207; Shearer D. *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953*. – New Haven, Yale University Press, 2009. – P. 313–318. Я вдячний п. Ширеру за надіслану копію гранок ще не опублікованої книжки.
19. Jansen M., Petrov N. *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940*. – Stanford: Hoover Institution Press, 2002. – P. 91; Хаустов В., Самуэльсон Л. *Сталин, НКВД и репрессии*, с. 67–68.
20. Gregory P. *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin*. – New Haven: Yale University Press, 2009.
21. Hagenloh, *Stalin's Police*, p. 227.

22. Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии, с. 67–68. Хагенло сумнівається у важливості виборів, вважаючи натомість, що Сталін і Єжов були ретельно налаштовані довести «соціальну профілактику» до кінця й усунути всі «загрозливі» групи населення в порядку приготувань до війни». Hagenloh, *Stalin's Police*, p. 285.
23. Goldman W. Z. *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 128.
24. Weiner A. Introduction // *Landscaping the Human Garden*, p. 14–15.

4. Голодомор

1. Conquest R. *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. – New York: Oxford University Press, 1986. Див. дискусію між Р. Девісом та С. Віткрофтом з одного боку та М. Елманом з іншого в: *Europe-Asia Studies*. – 57, 6 (2005); 58, 4 (2006); 59, 4 (2007).
2. Х. Куромія (Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power*, p. 103) висновок, що в Радянському Союзі померло 7–8 млн людей і «щонайменше 4 млн в Україні». Девіс і Віткрофт, а також Елман наводять нижчі дані. Наприклад, Елман говорить про 3,2 млн жертв в Україні: Ellman M. *Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited* // *Europe-Asia Studies*. – 59, 4 (2007). – P. 682, прим. 30. Український історик Станіслав Кульчицький оцінює кількість жертв від голоду й хвороб (від недоїдання) в Українській СРР у 3–3,5 млн осіб, але загальні демографічні втрати, зокрема зниження народжуваності через голод, становили 4,5–4,8 млн. Див.: Yekelchuk S. *Ukraine: Birth of a Modern Nation*. – New York: Oxford University Press, 2007. – P. 112.
3. Werth N. *Strategies of Violence in the Stalinist USSR* // *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared* / Ed. by Henry Russo. Trans. by Lucy B. Golsan et al. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2004. – P. 80.
4. Див.: Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power*, p. 111–112.
5. *Stalin's Letters to Molotov*, p. 230, прим. 3.
6. Ellman, *Stalin and the Soviet Famine*, p. 689.
7. Цитовано в праці: Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – P. 301.

8. Werth N. The Crimes of the Stalin Regime: Outline for an Inventory and Classification, рукопис, с. 10. Я вдячний п. Верту за дозвіл цитувати його рукопис.
9. Martin, The Affirmative Action Empire, p. 306–307.
10. Цитовано в праці: Gellately, Lenin, Stalin, and Hitler, p. 234.
11. Див. багато свідчень про це в: Report to Congress: Commission on the Ukraine Famine. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1988. – P. 235–507.
12. Див.: Ellman, Stalin and the Soviet Famine, p. 688–689.
13. Див.: Werth, The Crimes of the Stalin Regime, p. 10.
14. Davies R. W., Wheatcroft S. G., The Years of Hunger: Soviet Agriculture 1931–1933. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – P. 440.
15. Graziosi A. The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? // Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine and its Soviet Context / Ed. by Halyna Hryn. – Cambridge: Ukrainian Research Institute, 2008. – P. 3–7.
16. Panciola N. The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933 Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine and its Soviet Context / Ed. by Halyna Hryn. – Cambridge: Ukrainian Research Institute, 2008. – P. 103.
17. Див.: Panciola N. Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazakh Herdsmen, 1928–1934 // Cahiers du Monde russe, 2004. – 45, 1–2. – P. 189.
18. Jonassohn K., Bjornson K. S. Genocide and Gross Human Rights Violations in Comparative Perspective. – New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1998. – P. 256.

5. Вишищення націй

1. Про «створення» національностей див.: Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1993.
2. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – P. 274.
3. Hoover Institution Archives (далі – HIA), fond (f.) 17, opis (op.) 2, delo (d.) 591, list (l.) 90; d. 593, l. 79.
4. McLoughlan, Mass Operations of the NKVD, 1937–38, p. 143.
5. Jansen and Petrov, Stalin's Loyal Executioner, p. 94–95.

6. За словами Е. ван Рее, Сталін сильно подоллюював і водночас мимоволі захоплювався поляками. Таке ж двозначне, захоплено-відразливе ставлення він мав і до німців. Див.: van Ree E. Heroes and Merchants: Stalin's Understanding of National Character // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2007 – 8, 1. – P. 49.
7. Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии, с. 29–30; Jansen and Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, p. 96–99.
8. Jansen and Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, p. 99.
9. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *Journal of Modern History*. – 70, 4 (December 1998). – P. 857.
10. Polian P. *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. – Budapest: CEU Press, 2004. – С. 100.
11. Weiner, *Nothing but Certainty*, p. 46.
12. У документі, що надійшов від Меркулова Сталіну, Молотову й Берії в травні 1941 року, вказано, що кількість «антирадянських кримінальних і суспільно небезпечних елементів», що їх репресував НКВД у трьох республіках у 1939–1941 роках, була дещо нижчою. НІА, f. 89, op. 18, d. 6, l. 1.
13. Polian, *Against Their Will*, p. 122–123, 167.
14. Див.: Jolluck K. R. *Exile and Identity: Polish Women in Soviet Exile during World War II*. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2002.
15. Берія рекомендує винесення смертного вироку в повідомленні Сталіну від 5 березня 1940 року. НІА, f. 89, op. 14, dd. 1–20, l. 9; Zaslavsky, *Class Cleansing*, p. 32–33.
16. Terry S. M. *Poland's Place in Europe: General Sikorski and the Origins of the Oder-Neisse Line*. – Princeton: Princeton University Press, 1983. – P. 33.
17. Nekrich A. M. *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War* / Trans. by George Saunders. – New York: Norton, 1978.
18. Naimark N. M. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge: Harvard University Press, 2001. – P. 94–95.
19. Більшу частину інформації про депортацію чечено-інгушів, а також кримських татар взято звітти само, с. 94–104.
20. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию». – М.: АИРО-XX, 1995.
21. Werth, *The Crimes of the Stalin Regime*, p. 16.
22. Див. пов'язані з цим дані в праці: Werth, *A State against Its People*, p. 223. Також: Polian, *Against Their Will*, p. 210–211.

6. Великий терор

1. Див. також нове видання праці: Conquest R. *The Great Terror: A Reassessment*. – New York: Oxford University Press, 1990.
2. Baberowski, *Der Rote Terror*, p. 201.
3. Ці різкі сцени описано в праці: Schlogel K. *Terror und Traum: Moskau 1937*. – Munich: Carl Hanser Verlag, 2008.
4. Figes, *The Whisperers*, p. 159.
5. Hedeler W. *Ezhov's Scenario for the Great Terror // Stalin's Terror / Ed. by McLoughlin and McDermott*. – P. 47.
6. *The Great Purge Trial / Ed. by Robert C. Tucker and Stephen F. Cohen*. – New York: Grosset and Dunlap, 1965. – P. xxiii.
7. Цитовано в праці: Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, p. 293.
8. НІА, f. 89, op. 48, d. 2, l. 13.
9. Wynn Ch. *The 'Smirnov-Eismont-Tolmachev Affair' // The Lost Politburo Transcripts: From Collective Rue to Stalin's Dictatorship / Ed. by Paul R. Gregory and Norman Naimark*. – New Haven: Yale University Press, 2009. – P. 112-113.
10. Tucker and Cohen, *The Great Purge Trial*, p. xxiii. У приватному листуванні Роберт Сервіс вказує на важливий факт: Сталін не мав сильного розладу особистості, бо він зазвичай викликає низку клінічних симптомів параної, як-от мимовільні періоди пасивності.
11. Gregory, *Terror by Quota*, p. 104.
12. *The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1939 / Ed. by Ivo Banac*. – New Haven: Yale University Press, 2003. – P. 65.
13. Дж. Арч Гетті та Олег Наумов змальовують портрет Єжова як безумовного вбивці, але контрольованішого, бюрократичнішого, скромнішого, більшою мірою недооціненого й «банального» (за Ганною Арендт), ніж той Єзов, з яким історики краще знайомі. Див.: Getty J. A., Naumov O. V. *Yezhov: The Rise of Stalin's "Iron Fist"*. – New Haven: Yale University Press, 2008. – P. 212-221.
14. Jansen and Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, p. 116.
15. Getty and Naumov, *Yezhov*, p. 7.
16. Werth, *A State against Its People*, p. 190.
17. Kuromiya H. *The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s*. – New Haven: Yale University Press, 2007. – P. 2.
18. Baberowski J., Doering-Manteuffel A. *The Quest for Order and the Pursuit of Terror // Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared / Ed. by Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick*. –

- New York: Cambridge University Press, 2009. – P. 213; Suny R. G. *Stalin and His Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union // Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison / Ed. by Ian Kershaw and Moshe Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 50.*
19. Werth, *The Crimes of the Stalin Regime*, p. 15.
 20. НІА, ф. 89, оп. 48, д. 3, л. 14.
 21. НІА, ф. 89, оп. 48, д. 17, л. 31.
 22. Цитовано в праці: Pipes R. *Communism: A History. – New York: Modern Library, 2003. – P. 63.*
 23. Jansen and Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, p. 111.
 24. *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939 / Ed. by J. Arch Getty and Oleg V. Naumov. – New Haven: Yale University Press, 1999. – P. 130-131.*
 25. McLoughlan, *Mass Operations of the NKVD*, p. 128. Getty and Naumov, *Yezhov*, p. 216. Автори стверджують, без сумніву, слушно, що Сталін «довіряв оцінкам Єжова», принаймні в цей період.
 26. Jansen and Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, p. 69-70.
 27. Хаустов В., Самуельсон Л. *Сталин, НКВД и репрессии*, с. 23-24.
 28. НІА, ф. 89, оп. 48, д. 12, лл. 25-26.
 29. Oleg Khlevniuk, *The Objectives of the Great Terror // Stalinism*, p. 97.
 30. Shearer, *Policing Stalin's Socialism*, p. 369.
 31. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, p. 310.
 32. Khlevniuk O. *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror / Trans. by Vadim A. Staklo. – New Haven: Yale University Press, 2004. – P. 148.*

7. Злочини Сталіна й Гітлера

1. Conquest, *The Harvest of Sorrow*, p. 3.
2. Courtois S. *Introduction: The Crimes of Communism // The Black Book of Communism / Ed. Courtois et al., p. 9.*
3. Conquest, *Reflections on a Ravaged Century*, p. xii.
4. Kis D. *Homo-Poeticus: Essays and Interviews. – New York: Farrar, Straus, Giroux, 1995. – P. 126. Я вдячний Холлі Кейс за посилання на ці есеї.*
5. Evans R. *In Hitler's Shadow: West German Historians' Attempts to Escape from the Nazi Past. – London: I. B. Tauris, 1989. – P. 88.*
6. Schabas, *Genocide in International Law*, p. 9.

7. Mann M. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 17; Semelin J. *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. – London: Hurst, 2007. – P. 316–320.
8. Weitz E. D. *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*. – Princeton: Princeton University Press, 2003. – P. 100–101.
9. Bonwetsch B. *Der GULAG und die Frage des Volkermords // Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert* / Ed. by Jorg Baberowski. – Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – P. 9.
10. Gerlach Ch. Werth N. *State Violence–Violent Societies // Beyond Totalitarianism* / Ed. by Geyer and Fitzpatrick, p. 138.
11. *From the Gulag to the Killing Fields: Personal Accounts of Political Violence and Repression in Communist States* / Ed. by Paul Hollander. – Wilmington, DE: ISI Books, 2006. – P. 20–24.
12. Підкреслена Саулом Фрідлендером виняткова важливість сприйняття нацистами єврейської загрози як «активної» й повсюдної допомагає розмежувати їхню політику винищення євреїв і політику, скеровану проти інших жертв нацистського геноциду. Однак ідея «активної» й «небезпечної» цілі також неunikно викликає порівняння з геноцидними діями Сталіна проти «куркулів» та інших «ворогів народу». Friedlander S. *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939–1945*. – New York: Harper Collins, 2007. – P. xix.
13. Дети ГУЛАГа. 1918–1956: Документы. – М.: Международный фонд «Демократия», 2002.
14. Куртуа стверджує, що його формулювання не слід розглядати як таке, що применшує «унікальний характер Освенціма». Courtois S. *Introduction // The Black Book of Communism* / Ed. by Courtois et al., p. 9.
15. Sheehan J. J. *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*. – New York: Houghton Mifflin, 2008.

Висновки

1. Gerlach and Werth, “State Violence–Violent Societies,” *Beyond Totalitarianism*, p. 176.

- Аллілуєва Надія 37
Аллілуєва Світлана 37, 39
Американська адміністрація
допомоги 66
Андерсон Бенедикт 13
Антиполонізм 80
Аргентина 27, 32
Архіпелаг ГУЛАГ: спецпосе-
лення як його частина
56–59
Ахматова Анна 85
- Баберовські Йорг 45, 92
Баранов М. І. 96
Берія Лаврентій: кампанії
проти чеченців та інгушів
82–83; наказ про Катинсь-
кий розстріл 26, 80;
призначення керівником
НКВС та чистки органів
НКВС 77, 99
«Бонапартизм»: побоювання
Сталіна 98
Бухарін Микола: зізнання 87;
метафора про правління
Сталіна 38; нападки на Б.
перед судом 87; ненависть
Сталіна до Б. 48; розрив
Сталіна з Б. 53; суд 86, 88;
у боротьбі за владу після
смерті Леніна 46–47; у
революції 43
Ваксберг Аркадій 24
ван Рее Ерік 123, прим. 6
- Велика Жовтнева революція
36–37, 41, 43–44, 50, 71, 110
Великий терор: атмосфера та
перебіг життя під час В. т.
85, 86; вплив на
національності 74–76,
98–99; катування під час
В. т. 94–97; кінець 77;
надто рєвні місцеві
чиновники під час В. т.
92–93; показові суди
24–25, 86–88; приготуван-
ня до показових судових
процесів 87–89; причини
та наслідки В. т. 97–100;
Сталін і Єжов як
керівники В. т. 90–93;
суміш потаємності та
публічності в особливих
справах 93–94; як гено-
цид 92, 112–113
Верт Ніколя 58
Вишинський Андрій 24, 87, 96
Війна: необхідність готуватися
до в. Див. іноземні загрози
Віола Линн 9
Вірменський геноцид 16, 102
Віткрофт Стівен 121, прим. 1, 2
Волгогонов Дмитро 17, 34
Ворошилов Климент 44, 47,
88, 91
- Геделер Владислав 86
Геладзе Катерина (Кеке) 38

Геноцид: визначення г.

Лемкіна 22, 23; дефініційні/правові характеристики г. 18, 29–32; конвенція про г. (див. «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»); людські втрати від масових вбивств за сталінського режиму 109–110; необхідність розглянути г. 16; перешкоди обґрунтуванню Сталінових масових вбивств як г. 12–16; питання про еквівалентність злочинів Сталіна й Голокосту 12, 101–102, 104–108, 113–114; питання про категорії жертв 12–14, 23–24, 26–29, 31–33, 109–110; приклади г. (див. розкуркулення; Великий терор; національності; голод в Україні (Голодомор)); ризики неправильних інтерпретацій у дослідженні радянського г. 19–21; Сталінові масові вбивства як г. 11–12, 102–103; катування і г. 95; утримання науковців від вживання слова г. 103

Гімлер Генріх 106

Гітлер Адольф 9, 12, 14, 18, 73, 79, 93, 100–101, 107–108, 113, 114

Голдмен Венді 62

Голландер Пол 9, 104–106

Голод в Україні (Голодомор): дії Сталіна 65–67; економічні та політичні передумови 64–66; колективізація та боротьба з селянством

64–66; питання про Г. як геноцид 30, 64, 66–67, 69–70, 111–112; питання про спрямованість г. 32–33; походження слова «голодомор» 64; неможливість масової депортації після Г. 81; реакція Сталіна на людські страждання під час г. 35–36, 66–67; як частина наступу на національні групи 71–72

Голодомор Див. Голод в Україні (Голодомор)

Голокост: порівняння тверджень про злочини Сталіна і Г. як геноцид 11, 101–102, 104–108, 113–114; як унікальна своєю жахливістю подія 11, 104

Горький Максим 56

Грегори Пол 9, 62

Григоренко Петро 54

Громадянська війна в Росії (1918–1921 роки) 44–45, 50

«Грузинська справа» 71

Гувер Герберт 66

ГУЛАГ Див. Архіпелаг ГУЛАГ

Девіс Р. В. 121, прим. 1, 2

Декларація прав народів Росії (від 15 листопада 1917 року) 71

«Декрет про землю» (від 8 листопада 1917 року) 50

Дерінг-Мантойффель Ансельм 92

«Дети ГУЛАГа» 105

«Джойнт» («Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет») 36

Джугашвілі Віссаріон (Бесаріон або Бесо) 38

Джугашвілі Йосип *Див.* Сталін
Йосип

Держинський Фелікс 75

Дикий Олексій 49

Дімітров Георгій 90

Друга громадянська війна 55

Друга революція 48, 51–52.
Див. також колективізація;
розкуркулення

Друга світова війна: звільнен-
ня куркулів із спеціальних
поселень під час Д. с. в. 63;
інтерпретація чисток
і масових убивств як
приготувань до Д. с. в.
15–16; керівна роль
Сталіна під час Д. с. в.
35–36; напади на поляків
під час Д. с. в. 78–80 (*див.*
також Катинь)

Еванс Річард 102

Еллман Майкл 121, *прим.* 1, 2

Естонія *Див.* Прибалтійські
країни

Естонці 31, 76–78

Ечеколац Мігель Освальдо
117, *прим.* 25

Євреї: Голокост (*див.* Голокост);
Сталінова кампанія проти
радянських є. 36

Єжов Микола: геноцидні нахи-
ли та дії 91–92; заміщен-
ня на посаді 77, 99;
здійснення Великого
терору 93, 95–96; зміна
Ягоди на посаді начальни-
ка НКВС 88, 91; кампанія
проти поляків 75; перед-
мова до наказу № 00447
61–62; участь у катуван-

нях 96–97; участь у приго-
туванні показових судів 88

Жданов Андрій 62

Жемчужина Поліна 15

Жовтнева революція 36–37, 41,
43–44, 50, 71, 110

Залізниця: чистки серед ке-
рівництва з. 73–74, 100

«Запаморочення від успіхів»
(Сталін) 59

«Заповіт» (Леніна) 46

Зінов'єв Григорій: зізнання 89;
суд 86–87; у боротьбі за
владу після смерті Леніна
46–47; у революції 43;

Змичка (між містом і селом) 51
«Змова лікарів» 36

Інгуші 19, 81–84, 105, 107

Іноземні загрози: використан-
ня з політичною метою 52;
заяви про і. з. та їх сприй-
няття серед істориків
106–108; побоювання
війни та шпигунства як
позірні підстави геноцид-
них дій 51–52, 72–74, 82,
100, 112–144

Іранці 76

Йонассон Курт 68

Каганович Лазар: дії ворожих
агентів проти залізниці
73; дії стосовно голоду
в Україні 66, 70; непохит-
ність під тиском з боку

- Сталіна 35; про Сталіна в молодості 41; участь у приготуванні показових судів 88; як підлеглий Сталіна 47
- Казахстан: голод як геноцид у К. 67–68
- Казбегі О. 40
- Камбоджа 14, 32
- Каменєв Лев 46–47, 86–87
- Катинь: розстріл польських офіцерів у К. 12, 23, 26, 79–80, 101, 103, 112
- Катування 94–96
- Китай: внесок до формулювання конвенції про геноцид 26
- Кірнан Бен 32
- Кіров Сергій 37, 86
- Кіш Данило 101
- Ключевський Василь 61
- Коба (підпільне прізвисько Сталіна) 40, 42
- Колективізація: опір проти к. в Україні 65–66 (*див. також* Голод в Україні (Голодомор)); примусова індустріалізація через к. 65; розкуркулення як елемент к. 53–54, 65 (*див. також* розкуркулення); спустошення від к. 54–55; політична мета к. 52–53
- «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»: витоки 22–28; злочини Сталіна та формулювання визначення геноциду в К. 22, 103–104; незацікавленість СРСР у К. на початку 25; питання про включення політичних і соціальних груп як потенційних жертв геноциду 12–13, 23, 26–29, 32–33, 109–110; ухвалення остаточної версії 28
- Конквест Роберт 40–42, 64, 85, 101, 104
- Корейці: примусова депортація їх 76–77; як об'єкт радянської кампанії проти національностей 72, 76–77
- Коренізація 71, 84
- Кримські татари 16, 81, 83–84, 105, 112
- Крстіч Радослав 17
- Крупська Надія 46
- Куйбишев Валеріан 88
- Кульчицький Станіслав 121, *прим.* 2
- Кун Міклоп 17
- Куркулі: радянський геноцид проти к. (*див. розкуркулення*); уявлений соціальний ворог 29, 53–54
- Куромія Хіроакі 9, 17, 121, *прим.* 2
- Куртуа Стефан 101, 105–106, 126, *прим.* 14
- Латвія *Див.* Прибалтійські країни
- Левін Марк 29
- Лемкін Рафал (Рафаель) 7, 22–23, 26, 28, 110
- Ленін Володимир Ілліч: Бухарін і Л. 89; вплив на Сталіна 36–37, 38, 42; національна політика 71; революційні риси російських селян та політика Л. щодо них 50–52; смерть Л. і боротьба за наступництво 46–47; Сталінова підтримка Л. під час

- Великої Жовтневої революції 43–44; Сталінова підтримка Л. під час Громадянської війни в Росії 44; характеристика Л. 118, прим. 14
- Литва *Див.* Прибалтійські країни
- Литвинов Максим 66
- Людвіг Еміль 39
- Малія Мартін 38
- Марксизм: перше знайомство Сталіна з м. 41; селяни і м. 50
- Медведєв Дмитро 16, 31
- Мейерхольд Всеволод 94–95
- Мері Арнольд 31
- Мері Леннарт 31
- Міжнародний суд ООН 17
- Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії (МТКЮ) 17
- Міжнародний трибунал у справах Руанди (МТР) 18
- Мікоян Анастас 47, 88
- Мілошевич Слободан 69
- Молотов В'ячеслав: використання страху перед іноземною інтервенцією з політичною метою 52; дії стосовно голоду в Україні 65–66, 70; задоволення від німецьких і радянських дій проти Польщі 79; М. про Леніна 118, прим. 14; непохитність під тиском з боку Сталіна 35; причини чисток і масових убивств 15; участь у приготуванні показових судових процесів 88; як підлеглий Сталіна 47
- Мусульманські народи: геноцидні дії проти м. н. 81
- Наказ № 00447 20, 61–63, 92, 111
- Народний комісаріат внутрішніх справ *Див.* НВКС
- Національності: акції проти н. в часи Другої світової війни 77–81; акції проти чужоземних комуністів у СРСР 75; Великий терор і н. 74–76, 98–99; геноцидні характеристики нападів на н. 112; загроза війни та шпигунства як заявлені причини кампаній проти н. 72–74; знищення казахів 67–68; акції проти мусульманських народів 81–84, 112; кампанія вивіщення російського народу 81–82; перші акції проти німців і поляків 74–76; рання національна політика більшовиків стосовно н. 71–72; Сталінова політика перетворення н. 72, 83–84; український націоналізм 65 (*див. також* голод в Україні (Голодомор))
- Некрич Олександр 81
- Нікітіченко І. 24
- Німеччина: Голокост (*див.* Голокост); нацистська операція проти поляків 79; «праця для Фюрера» з боку нацистів у Н. 92–93
- Німці: Сталінове двозначне ставлення до н. 123, прим. 6; як цільова група радянської кампанії проти

- національностей 71–72, 74–76
- НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ): акції в Прибалтійських країнах 29, 31; боротьба з чеченцями 81; Великий терор у виконанні НКВС 93, 98–100; досвід масових примусових депортацій 77; звільнення й зачищення Ягоди 88–89, 91; кампанія проти поляків 75–76; кампанії соціальної чистки 61–62; Катинський розстріл як справа рук НКВС 26, 79–80; катування в НКВС 94–96; правдивість даних НКВС 18–19; примусова депортація чеченців та інгушів 82–83; чистки НКВС за Берії 77, 99
- Нова економічна політика (неп) 46, 51, 53
- Нюрнберзькі процеси 23–26, 79
- Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) *Див. ОДПУ*
- ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління): арешти українських селян під час голоду 66; звіти та дії щодо куркульського питання 54–57, 61; правдивість даних у звітах 19
- Операція «Танненберг» 79
- Організація Об'єднаних Націй (ООН): конвенція про геноцид (*див. «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»*); плани створення 23; резолюція 96 (I) Генеральної асамблеї 26
- «Праця для Фюрера» 92
- «Про національне питання» (Сталін) 71
- П'ятаков Георгій 86, 87
- Пайпс Річард 118, *прим. 14*
- Пакт Молотова—Ріббентропа 24–25, 77–78
- Паспортизація: кампанія п. 60
- Пассов З. І. 115, *прим. 3*
- Перша п'ятирічка 48, 51
- Показові судові процеси в Москві 24–25, 86–90
- Пол Пот 92
- Поляки: антиполонізм 80; двозначне ставлення Сталіна до п. 123, *прим. 6*; напади на п. під час Другої світової війни 77–80 (*див. також Катинь*); як об'єкт радянської кампанії проти національностей 72, 74–75, 112
- Польсько-радянська війна 1920–1921 років 45
- Польща: Катинський розстріл 26, 79–80; операція нацистів проти П. 79
- Прибалтійські країни: акції проти «лісових братств» 29, 31, 77; внесок судових переслідувань геноциду в П. к. в розуміння радянського геноциду 29–30; закони проти геноциду 29, 110; примусові депортації 77; радянська окупація 77–78
- Примусова депортація: безжалісна реакція

- Сталіна на страждання й смерть людей під час п. д. 34; з Прибалтійських країн 31, 77; корейців 76–77; кримських татар 83–84; куркулів 54–56; правовий статус п. д. чеченців та інгушів 82–83; статус п. д. як геноциду 19–20; як геноцид у Прибалтійських країнах 29–30
- Радек Карл 86–87, 89
 Рейфілд Дональд 17
 Риков Олександр: нападки
 Сталіна на Р. перед судом 89; розрив Сталіна з Р. 53; суд 86–87; у боротьбі за владу після смерті Леніна 47–48
- Розкуркулення: геноцидні характеристики 55–56, 58, 111; друга громадянська війна, до якої підштовхувало р. 55; ініціювання та цілі р. 53–55; колективізація і р. 53–54, 65; результати 62–63; скерованість проти вигаданої групи супротивників колективізації 29; «соціально шкідливі елементи» як частина кампанії проти р. 60–62; спеціальні поселення для депортованих 56–58; українсько-го селянства (див. голод в Україні (Голодомор)); хвилі р. 58–60. Див. також колективізація
- Рузвельт Франклін Делано 23
 Руставелі Шота 40
- Свапідзе Катерина («Като») 37
 Себаг Монтефіоре Саймон 17
 Селяни: під час Другої світової війни та непу 50–51; під час революції 50–51; проблема с. 50; солідарність с. й образ «куркуля» 53–54; Сталінові акції проти с. (див. розкуркулення)
 Сервіс Роберт 9, 17, 45
 Седов Лев 90
 Солженіцин Олександр 56
 Сосо (дитяче прізвисько Сталіна) 39, 40
 Соціально «чужі» елементи: кампанія проти них 111
 Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР): євреї в СРСР 36; загальна кількість втрат за правління Сталіна 109; значущість участі СРСР в антигітлерівській коаліції 23; на Нюрнберзьких процесах 24–26; населення в 1938 році 35. Див. також Сталін Йосип; позиції щодо конвенції про геноцид 25, 26–29, 110; правдивість офіційних даних правоохоронних відомств 18–19
 Спеціальні поселення 55–59
 Сполучені Штати: несприйняття пропозиції СРСР розширити сферу застосування конвенції про геноцид 28
 Сребрениця: різня в С. 17, 30, 69

- Сталін Йосип: боротьба за наступництво після смерті Леніна 46–48; виховання в сім'ї та в традиціях грузинської культури 38–40; геноцидні дії С. (див. розкуркулення; Великий терор; національності; голод в Україні [Голодомор]); діяльність у Громадській війні в Росії 44–45; жорстокість і брутальність С. 34–36; Коба як перше підпільне прізвисько 40, 42; ксенофобії та параноїдальності 36, 48–49, 52, 73, 90, 100; Ленін і С. 36, 38, 42–44, 71; мотивація здійснювати масові вбивства 14; наказ провести Катинський розстріл 26; народження 38; освіта 39–41; радикальна діяльність до 1917 року 41–43; Сосо як дитяче прізвисько 39, 40; Троцький і Л. 44–45; участь у Великій Жовтневій революції 43–44; участь у Польсько-радянській війні 44–45; формування та чинники утворення особистості масового вбивці 36–37, 110; як ключова фігура у масових убивствах під час свого правління 21, 110, 113–114; як редактор 42–43
- Сталінізм: постання під час Громадянської війни 44–45
- Суні Рональд Г. 9, 17, 92, 118, прим. 5
- Такер Роберт 90
- Татари: кримські 16, 81, 83–84, 105, 112
- Томський Михайло: нападки Сталіна на Т. перед судом 89; розрив Сталіна з Т. 53; суд 86–87; у боротьбі за владу після смерті Леніна 47–48
- Трайнін Арон 25
- Троцький Лев: конфлікт між Сталіним і Т. 44–45; Сталінові параноїдальні манії щодо Т. 90; суд над Т. (заочно) 86; у боротьбі за владу після смерті Леніна 47–48
- Тухачевський Михайло 94, 96–97
- Українці 6–8, 16, 31–32, 64–68, 70, 76, 80, 81
- Фіни 76
- Форсована індустріалізація 64, 134. Див. також колективізація
- Хагенло Пол 121, прим. 22
- Хлевнюк Олег 98, 100
- Холодна війна, політика її часів та Сталінові масові вбивства 14–15
- Хрущов Микита 83, 91, 97, 108
- Черчілль Вінстон 26

Чеченці 16, 19, 81–84, 105–107

Чистки 1937–1938 років. *Див.*

Великий терор

Чуєв Фелікс 15

Ширер Девід 9, 99, 120, *прим.*

18

Шолохов Михайло 66, 67

Ягода Генріх: довірені Я.

кампанії розкуркулен-

ня 55; Сталінове не-

схвалення Я. як керів-

ника ОДПУ 90; участь

у приготуванні показових

судів та Я. як їх жертва

88–89; чистки 91

Яковлев Олександр 19

Наукове видання

Норман М. Наймарк

ГЕНОЦИДИ СТАЛІНА

*Переклад з англійської
Василя Старка*

Редактор *Олена Пазюк*
Художнє оформлення *Олександра Остапова*
Оригінал-макет *ФОП Єгоровець Н. О.*

Підписано до друку 5.04.2011. Формат 84×108^{1/32}.
Гарнітура «Book Antiqua». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,14. Наклад 1000 прим.
Зам. 11-09.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Коштрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Норман М. Наймарк

Н46 Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

ISBN 978-966-518-565-9

Основна мета книжки «Геноциди Сталіна», за словами її автора, відомого американського історика, професора Нормана М. Наймарка, – «обґрунтувати кваліфікацію Сталінових масових убивств у 1930-х роках як геноциду», адже правління Сталіна призвело до загибелі мільйонів невинних людей, що їх було розстріляно, заморено голодом, замучено на смерть у в'язницях чи на засланнях.

Видається починається з розгляду питань довкола походження та вживання терміна «геноцид» у міжнародній правовій практиці, зокрема висвітлено історію створення та ухвалення «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Автор розглядає формування Сталіна як народобивця; конкретні епізоди масових убивств у 1930-х роках (розкуркулення, голод в Україні 1932–1933 років, нищівні кампанії проти неросійських народів); Великий терор 1937–1938 років; проблему порівняння нацистських і радянських злочинів. Вважаючи питання геноциду важливим для українців, Н. Наймарк сподівається, що «ця книжка допоможе їм ясніше усвідомити його динаміку».

УДК 94(477):[314.113:341.485]“193”
ББК 63.3(4Укр)615-4